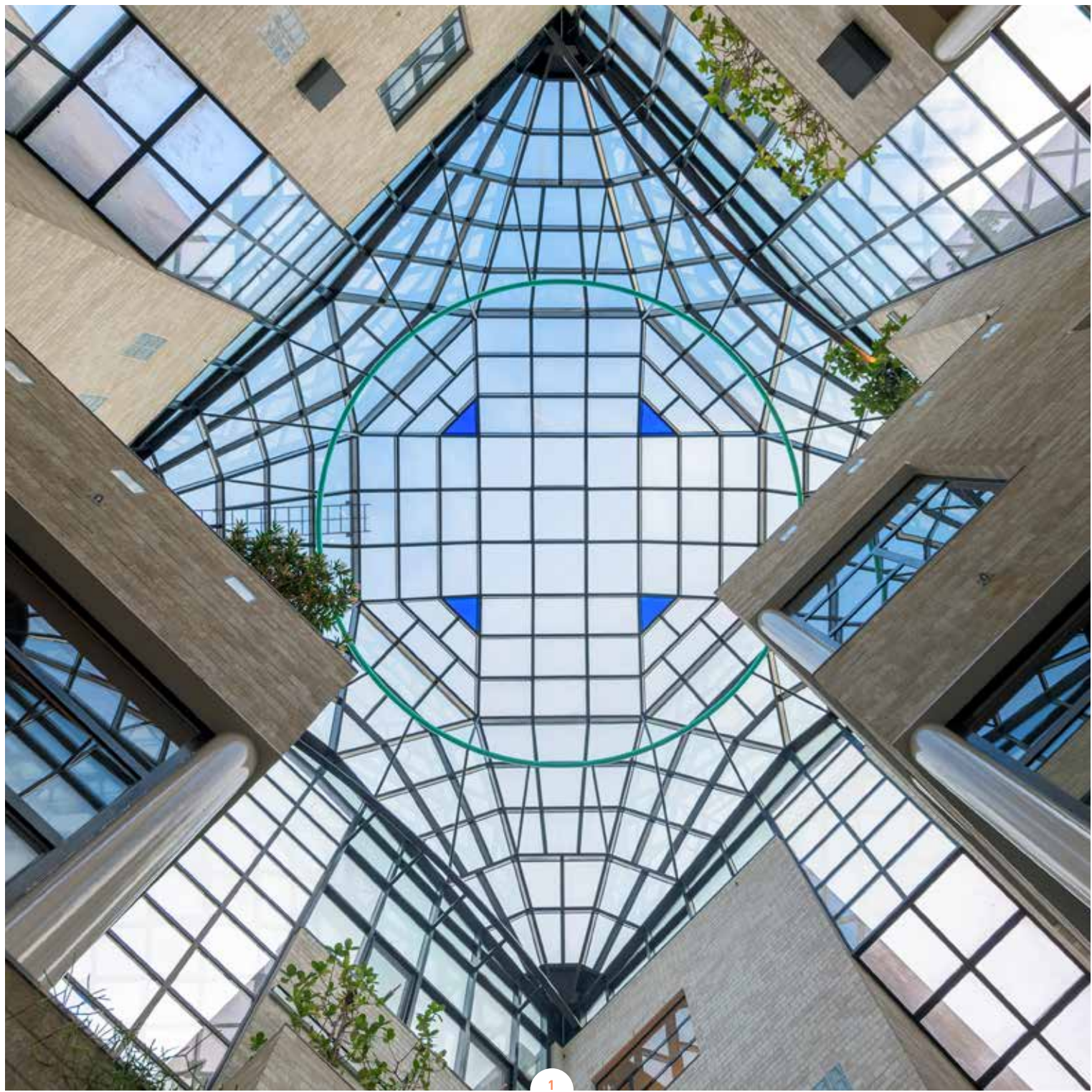

Inhoud

Inleiding
Irene Edzes

5

De menselijke maat
door Johan Galjaard

7

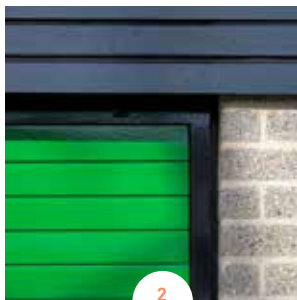
Herman Hertzberger
ruimte laten

19

Zes vragen aan
Anita Blom

21

De strijd om invloed
door Elke Bruns

31

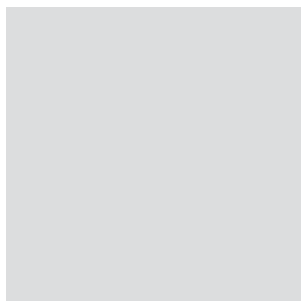

Gezellige chaos 33
Wim Vrolijk en Jan Bos

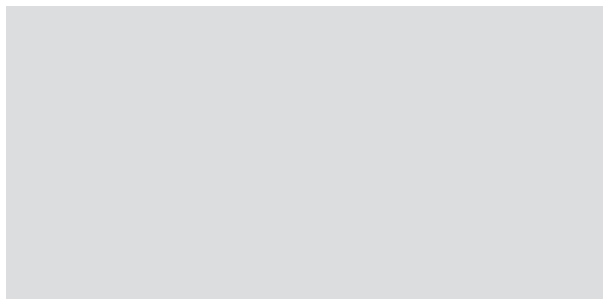
Huizen binnen 35
eigen huid
Niels Heijdenrijk

Negen vragen aan 38
Dirk Verwoerd

Saskia Verhoeven 41
woont in het huis
dat haar vader ontwierp

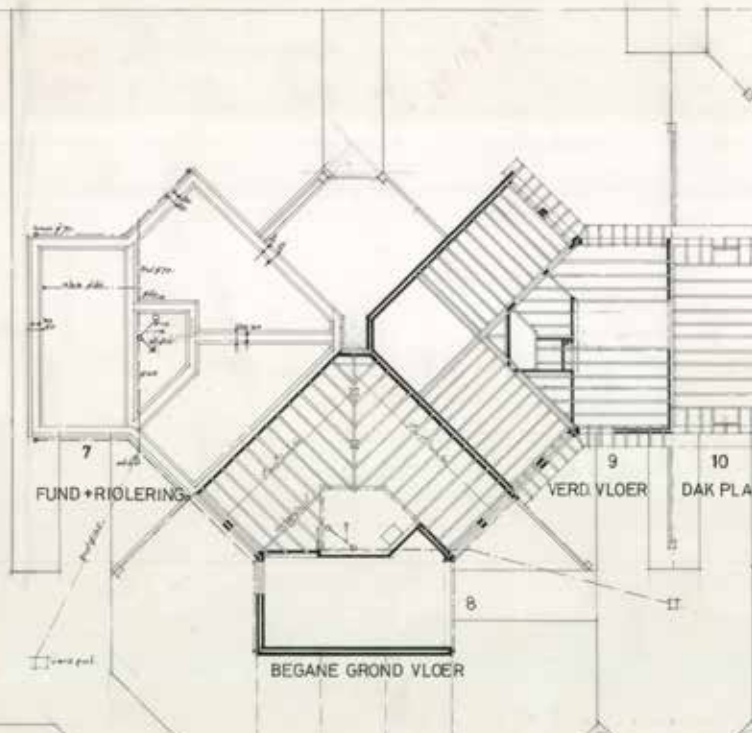
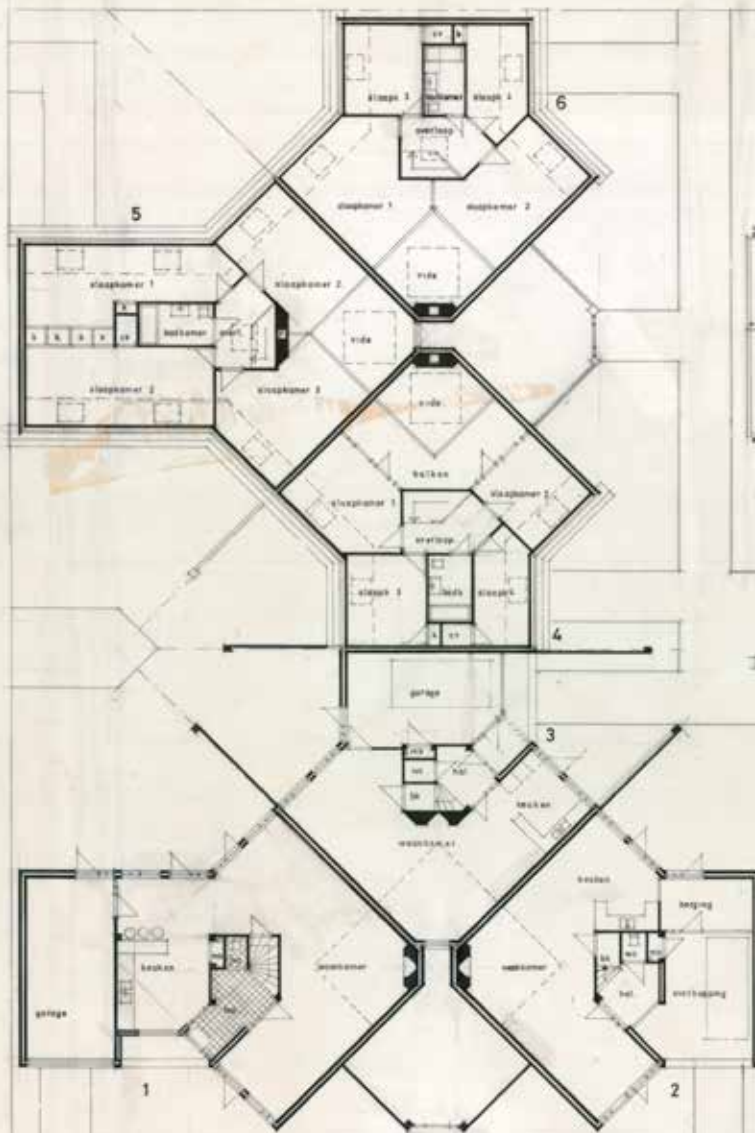

Dankwoord 45

Bronvermelding 46

Colofon 47

Inleiding

De architectuur, stedenbouw en landschapsprojecten van de jaren '60 en '70 zijn uniek. Maar hoewel de interesse voor de architectuur uit deze periode toeneemt, is er nog weinig animo voor het behoud ervan. De verschijningsvorm van gebouwen uit de zeventiger jaren wordt in brede kring nog vaak als 'lelijk' betiteld en de wijken uit deze periode zijn inmiddels dringend aan vernieuwing toe. Maar ... waarden kun je leren! Als forum voor stedenbouw, architectuur en landschapsontwerp neemt FASadE in Amersfoort hiervoor graag het initiatief en richt zich daarbij in het bijzonder op de architectuurstroming die met het 'structuralisme' wordt aangeduid. Gebouwen die volgens structuralistische principes zijn gebouwd, bestaan vaak uit verschillende kleinere eenheden die samen een structuur vormen, zoals bijvoorbeeld een honingraat. De menselijke maat staat daarbij voorop. In Amersfoort, Leusden en Hoevelaken zijn unieke projecten uit deze periode te vinden. FASadE gaf architectuurfotograaf Dirk Verwoerd opdracht om de woningen, buurten en kantoren in beeld te brengen en bracht ze samen op een mooi vormgegeven architectuurroutekaart. De selectie van verzamelde gesprekken, interviews en artikelen die in dit magazine bijeen is gebracht, wordt geïllustreerd met de foto's van Dirk Verwoerd, tenzij anders vermeld.

Irene Edzes, programmamaker FASadE

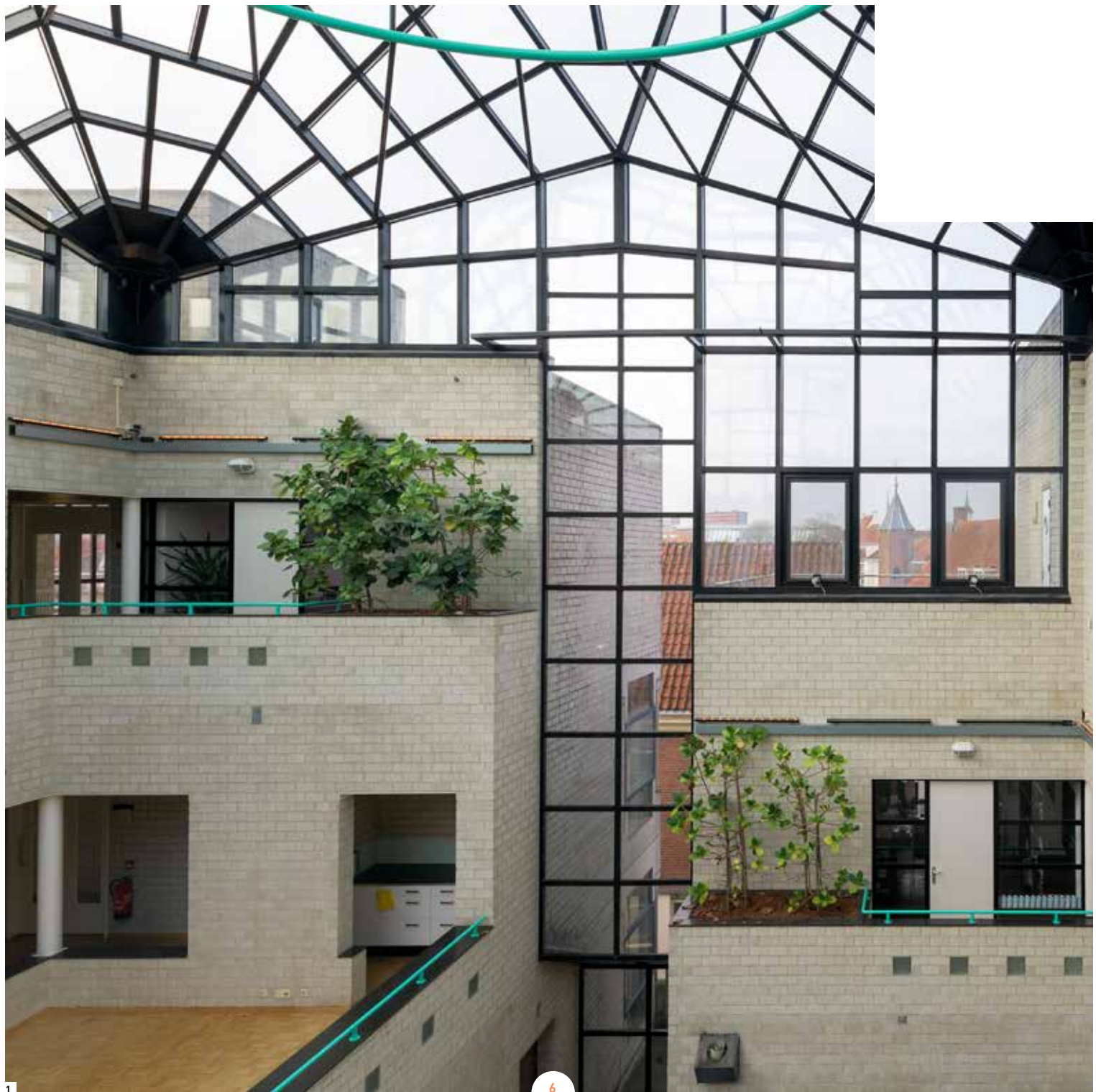
4

5

1: Plattegrond woningen Kyftenbeltlaan, Jan Verhoeven (Collectie Het Nieuwe Instituut / VERH_r59 HR) **2: Dubbel woonhuis**, Leo Heijdenrijk **3: Het Hallehuis**, Dolf Floors **4: Woningen 'Egelwier'**, Hans Ruijsseenaars **5: LTS De Koppel/Het Element**, Jan Verhoeven

kleine en grote ruimtes worden in strakke, geometrische patronen georganiseerd en daarbij staat de menselijke maat centraal

2

De menselijke maat

door Johan Galjaard

'Bloemkoolwijken' en 'nieuwe truttigheid', zo werd er lange tijd teruggekeken op het bouwen en wonen in de jaren '70. We herinneren ons de huisbar, de leefkuil, de tuinbroek, het macrameeën en de gebruiksvoorwerpen in bruine en oranje tinten. Maar het was ook een tijd van vernieuwing, opkomende bewonersparticipatie en experimenteerlust. Er was nog geen internet of smartphone dus er was tijd genoeg om plannen te maken en daarover veel en lang te vergaderen. Of we dat nu nog zouden kunnen of willen is de vraag, maar stilaan is er wel sprake van een herwaardering van deze periode. Misschien omdat we als samenleving zijn kwijtgeraakt wat toen zo vanzelfsprekend was: een optimistische kijk op mens en maatschappij, vooruitgang als een bereikbaar ideaal en zin in verandering. Maar laten we vooral niet te nostalgisch worden...

De toekomst van gisteren. Zo'n halve eeuw geleden lag er een nieuwe toekomst voor ons open. Nederland veranderde geleidelijk in een diensteneconomie en de in 1959 ontdekte aardgasbel bij Slochteren stuwde de welvaart omhoog. Het einde van de wederopbouw periode was in zicht en werd rond 1965 mede ingeluid door de Provobeweging in Amsterdam, in 1968 gevolgd door de studentenrevolte in Parijs. Het was de tijd van ontvoogding van het klootjesvolk, de verbeelding aan de macht en het begin van de consumptiemaatschappij. Iedereen een auto was destijds het streven van de sociaal-democratische voorman Joop den Uyl. Ook vond in die periode in het denken over het bouwen en wonen de omslag plaats van kwantiteit naar kwaliteit, het einde van de naoorlogse woningnood was immers in zicht? De vernieuwingsdrift die toen losbarstte heeft geleid tot een decennium van architectonische experimenten, waarvan de oudste inmiddels de respectabele, monumentwaardige leeftijd van 50 jaar bereikt hebben. Een goed moment nu om terug te kijken naar het elan, de durf en verworvenheden uit die tijd maar ook vooruit, want we staan weer voor een periode met grote veranderingen, zoals

het naderende afscheid van de koolstofeconomie en het gevaar van pandemieën. De geschiedenis herhaalt zich nooit maar er zijn vaak wel opvallende parallellen.

Volkshuisvesting. Zo is de woningnood terug van weggeweest, als die trouwens al ooit helemaal verdwenen was. Dat hebben velen wel gedacht vlak na de Vinex-periode, de laatste grote door de rijksoverheid aangestuurde woningbouw-operatie in ons land. Veel politici en bestuurders waren zo optimistisch dat het Ministerie van VROM in 2010 zelfs werd opgeheven. Voortaan werden volkshuisvesting, ruimtelijke ordening en milieu bij andere ministeries en lagere overheden ondergebracht, een onbegrijpelijke beslissing voor een land waar de ruimte schaars is, vele belangen om de voorrang strijden en de energietransitie, het waterbeheer en klimaatverandering om ingrijpende maatregelen vragen. De provincies, regio's en gemeenten missen tot nu toe helaas de noodzakelijke bestuurlijke daadkracht en het Ministerie van Binnenlandse Zaken is niet in staat om duidelijke lijnen naar de toekomst uit te zetten. Gelukkig hebben we nog wel een rijksbouwmeester...

Crisis in de bouw. Tijdens de economische en bankencrisis die begon met het omvallen van de bank Lehmann Brothers in 2008, zakte de woningbouwproductie naar een dieptepunt. Er werd flink bezuinigd en woningcorporaties werden door de verhuurdersheffing zwaarder belast waardoor projecten stil kwamen te liggen en ontwikkelingen werden afgeblazen. Aannemers en ontwikkelaars gingen failliet, bouwvakkers werden werkeloos of kozen een ander beroep en bij de overheid ging ervaring in planvorming en ontwikkelprocessen verloren. Toen na een kleine tien jaar de vraag weer aantrok bleef de productie dan ook ver achter met als gevolg de hoge prijzen voor een koopwoning en lange wachttijden voor een sociale huurwoning. Een achterstand die maar moeilijk in te lopen valt, zeker in combinatie met de toegenomen trek naar de Randstad, waar de economie als eerste opfleurde.

Einde aan de krimp. Nu lijkt de wal het schip te keren en is er geleidelijk een trek uit de stad ontstaan. Amsterdammers weken al eerder uit naar Haarlem of Het Gooi voor een ruimere woning voor minder geld en daar is Amersfoort inmiddels bijgekomen, dat ook al een aantrekkelijk alternatief voor Utrechtse woningzoekenden was geworden. Zo schuift de Randstad steeds verder naar het oosten op en zijn zelfs voormalige krimpgebieden aan een heropleving bezig. Eigenlijk gebeurt nu spontaan, wat in de jaren '60 rijksbeleid was: het spreiden van wonen en werken over het land via 'gebundelde deconcentratie', een begrip uit de Tweede Nota Ruimtelijke Ordening uit 1966.

Groeikernen. De Tweede Nota Ruimtelijke Ordening ging uit van een Randstad in twee vleugels, de Noord- en de Zuidvleugel, met daartussen een Centrale Open Ruimte, het Groene Hart. De groeiende bevolking zou worden gehuisvest in overloopgebieden buiten de grote steden en de overheid zorgde voor nieuwe werkgelegenheid door de verplaatsing van rijksdiensten naar de regio's.

Het spreidingsbeleid kreeg gestalte door het aanwijzen van 'groeikernen' om de suburbanisatie in op te vangen. Bekende groeikernen zijn bijvoorbeeld Almere, Nieuwegein en Spijkenisse. In de omgeving van Amersfoort werd in 1969 als groeikern de nieuw gevormde gemeente Leusden aangewezen, nadat de toen nog zelfstandige gemeente Hoogland voor de eer had bedankt. Dat was niet verstandig want in 1974 werd Hoogland alsnog door Amersfoort geannexeerd. Leusden bleef de rol van groeikern tot 1980 vervullen, in dat jaar werd Amersfoort zelf officieel als 'groeistad' aangewezen als onderdeel van het nieuwe ruimtelijke beleid van de 'compacte stad'. Met de vaststelling van de Vierde Nota Ruimtelijke Ordening in 1988 werd het groeikernenbeleid uiteindelijk verlaten en de blik weer op de stedelijke conglomeraties gericht.

Experimentele woningbouw. Het groeikernenbeleid valt grotendeels samen met het programma 'Experimentele Woningbouw', dat tussen 1968 en 1980 tot tal van bijzondere woningbouwprojecten met in totaal meer dan 8.000 woningen heeft geleid. Het werd ingesteld door minister van Volkshuisvesting W.F. Schut, zelf stedenbouwkundige en directeur van het destijds bekende stedenbouwkundig bureau 'Stad en Landschap', met vestigingen in Rotterdam en Middelburg. Hij was niet de enige die zich met de vernieuwing van de woningopgave bezighield, jonge architecten waren hem voorgegaan en ageerden al vroeg tegen de schaalvergroting en eenvormigheid van de industriële woningbouw uit de jaren '50 en '60. Onder andere Aldo van Eyck (1918-1999) publiceerde vanaf 1959 in het tijdschrift Forum het 'verhaal van een andere gedachte', zijn Burgerweeshuis in Amsterdam stond model voor een nieuwe, menselijke benadering van architectuur en stedenbouw. Van hem is ook de uitspraak als bijschrift onder een luchtfoto van de Westelijke Tuinsteden van Amsterdam: 'Zelden waren de mogelijkheden ruimer – Zelden heeft een vak zo gefaald'.

eigenlijk gebeurt nu spontaan, wat in de jaren '60 rijksbeleid was: het spreiden van wonen en werken over het land

1

De krakersbeweging werd ingezet door de protest-generatie van de jaren zestig. Naast een manier om persoonlijke leef- en woonruimte op te eisen, was kraken ook een politieke aanklacht tegen het feit dat er woningen leegstonden in tijden van woningnood.

2

Burgerweeshuis (1960), Aldo van Eyck
In 1960 realiseert architect Aldo van Eyck het Burgerweeshuis in Amsterdam. Het gebouw is opgebouwd uit kleine eenheden, gegroepeerd rond enkele patio's en een binnenplaats. Het opmerkelijke project inspireert vakgenoten en wordt gezien als het eerste voorbeeld van het structuralisme in ons land.

Stichting Nieuwe Woonvormen

lokaal geworteld

In dezelfde periode als het programma 'Experimentele Woningbouw' was de 'Stichting Nieuwe Woonvormen' actief, opgericht in 1968 door een collectief van overheid, architecten, woningbouwcorporaties, adviseurs en aannemers, dat zich gezamenlijk tot doel stelde om door voorbeeldprojecten aan te tonen dat zonder hogere kosten een andere wijze van wonen gerealiseerd kon worden. Ook dit initiatief was een reactie op de bouwpraktijk van de in grote hoeveelheden uitgerolde standaard rijtjeshuizen, portiekflats en galerijflats.

De SNW streefde naar hogere dichtheden en de integratie van wonen, werken en recreëren in de wijk, voorrang voor de voetganger en een bescheiden plaats voor de auto. Haar eerste project waren de woningen aan de Kyftenbeltlaan in Hoevelaken, ontworpen door Jan Verhoeven (1926-1994), één van de oprichters van de stichting. Vanwege de vaak expressieve kappen van haar projecten sprak architect Carel Weeber later smalend van de 'Stichting Nieuwe Dakvormen' maar toen was hij al geen lid meer van de SNW.

De SNW streefde naar hogere dichtheden en de integratie van wonen, werken en recreëren in de wijk, voorrang voor de voetganger en een bescheiden plaats voor de auto. Minister Schut meldde zich als eerste sympathisant aan. Participerende architecten waren Aldo van Eyck, Max Risselada, Wiek Röling, Joop van Stigt, Dick Apon, Henk Klunder, Jan Verhoeven en Nico Witstok. Haar eerste project waren de woningen aan de Kyftenbeltlaan in Hoevelaken, ontworpen door Jan Verhoeven (1926-1994), één van de oprichters van de stichting.

1: Amersfoort (1980), Krakersprotest in de binnenstad bij de ontruiming van het gekraakte pand Schimmelpenninckstraat 51, Amersfoort. Bron: AD Amersfoortse Courant/DPG Media via Archief Eemland AFT002003432

2: Burgerweeshuis (1960), Aldo van Eyck. Foto AVIODROME Lelystad

1: De Gesloten stad (1993) Piet Blom **2: De Stad van Cahen** (1976) Abel Cahen **3: Woonhuizen Reeënspoor** (1975-77) Jan Verhoeven **4 & 5: Russisch Paleisje** (1993), Piet Blom **6 & 7: Cultureel Centrum De Flint** (1974-77), Onno Greiner en Martien van Goor **8: Atelierwoning(en) Verhoeven** (1964-71), Jan Verhoeven **9: Woningbouwcomplex Kyftenbeltlaan** (1966-75), Jan Verhoeven

De architecten van toen. Aldo van Eyck heeft maar een beperkt oeuvre op zijn naam staan maar zijn invloed op jongere en zelfs oudere generaties architecten was groot. Hij werd een belangrijk leermeester op de Academie van Bouwkunst in Amsterdam en later op de toen nog Technische Hogeschool in Delft. Van zijn navolgers heeft Herman Hertzberger, die ook lid was van de redactie van het tijdschrift Forum, 'het verhaal van een andere gedachte' het meest overtuigend gerealiseerd in zijn kantoorgebouw voor de verzekeringsmaatschappij Centraal Beheer in Apeldoorn (1972). Deze beroemde kantoortuin wordt vaak in één adem genoemd met het hoofdkantoor van DHV in Amersfoort (1970), ontworpen door David Zuiderhoek (1911-1993), evenals Van Eyck

docent aan de Academie van Bouwkunst. Piet Blom (1934-1999), die later de beroemde Kasbah in Hengelo zou ontwerpen, was één van de studenten van Zuiderhoek. Onder zijn leiding ontwierp Blom al in 1958 een moderne Jordaan met als motto 'De steden zullen dorpsgewijs bewoond worden'. Van Eyck presenteerde dit hemelbestormende ontwerp op het laatste CIAM*-congres in Otterloo in 1959. Zo werd het structuralisme geboren onder de naam 'configuratieve architectuur' en werd de moderne architectuurbeweging door de jongere garde, die zich 'Team Ten' zou noemen, ten grave gedragen.

* Congrès Internationaux d'Architecture Moderne (CIAM): een voor het architectuurdebat invloedrijk internationaal platform in de eerste helft van de 20e eeuw.

Structuralisme. Veel projecten van Van Eyck, Hertzberger en Blom werden onder de noemer 'structuralisme' geschaard, alsof het een soort stroming of zelfs stijl was. In het tijdschrift Forum werden de begrippen structuralisme en structuralisten echter nooit genoemd. Ze verschenen voor het eerst in een artikel van Arnaud Beerends in het vaktijdschrift TABK 1/1969: 'Een structuur voor het raadhuis van Amsterdam', dat handelde over de roemruchte stadhuisprijsvraag voor die stad. Eén van de meest spraakmakende inzendingen was van Herman Hertzberger, een soort prototype van Centraal Beheer. Hij was niet de enige met een structuralistisch voorstel, ook David Zuiderhoek ontwierp een stadhuis dat in zijn geval veel weg had van het DHV hoofdkantoor dat toen in aanbouw

was maar dat niet werd ingestuurd. Dat deed Jan Verhoeven wel met wederom een structuralistisch ontwerp dat hoog op de ranglijst eindigde.

Hertzberger heeft het begrip naderhand duidelijk gedefinieerd: 'Structuralisme gaat over het onderscheid tussen een kader of structuur met een lange levenscyclus en een invulling met een minder lange cyclus.' Niet iedereen was overigens gediend van een dergelijke categorisering. Verhoeven, die ook als één van de voortrekkers van het structuralisme werd gezien, schijnt daarover zelfs gezegd te hebben: 'Daar heb ik geen flikker mee te maken.'

Geen stijl maar uiteenlopende handschriften.

Binnen het structuralisme als stroming kwamen meerdere handschriften voor, soms zelfs bij één architect. Aanvankelijk oriënteerde Aldo van Eyck zich op de Nederlandse kunststroming De Stijl, maar het Burgerweeshuis in Amsterdam doet met haar koepels eerder denken aan oriëntaalse bebouwing. Piet Blom noemde zijn experimentele woningbouwcomplex in Hengelo zelfs de Kasbah maar de architectuur werd gedomineerd door schoon metselwerk en zadeldaken. Herman Hertzberger verwees in zijn colleges vaak naar Le Corbusier maar was met zijn kantoorgebouw Centraal Beheer ook schatplichtig aan de Nieuwe Zakelijkheid. Zijn gebruik van betonnen B2-blokken verwees zelfs enigszins naar het brutalisme. Dat kreeg pas echt vorm in de door David Zuiderhoek en Henk Klunder ontworpen waaierwoningen met hun gevelpanelen van gewassen grintbeton, het begin van de New Town Leusden. Enkele jaren later verrees hier de eveneens door Zuiderhoek ontworpen woonwijk Alandsbeek met traditionele bakstenen gevels en lange hellende daken, waaronder zowel de woningen, garages als bergingen werden ondergebracht. Degene die het structuralisme ook esthetisch het sterkst heeft vertaald was Abel Cahen, de architect van het bekende grachtenpand Singel 428 in Amsterdam, één van de mooiste moderne invullingen in een historische gevelwand. Aan de andere kant van het spectrum stond Jan Verhoeven met zijn zichtbare constructies en ambachtelijke details. Van traditioneel tot modern, van ambachtelijk tot industrieel, van romantisch tot zakelijk, binnen het structuralisme was de verscheidenheid groot.

structuralisme gaat over het onderscheid tussen een kader of structuur met een lange levenscyclus en een invulling met een minder lange cyclus

De dragers en de mensen

wat blijft en wat verandert

De definitie van Hertzberger van het structuralisme sluit nauw aan bij de visie van architectuurtheoreticus John Habraken (1928), de geestelijke vader en oprichter van de SAR, de Stichting Architecten Research. Habraken hield zich als één van de eersten bezig met bewonersparticipatie en dat blijkt al uit zijn in 1961 gepubliceerde manifest 'De dragers en de mensen - Het einde van de massawoningbouw'. Hij maakte een onderscheid tussen 'alledaagse' en 'bijzondere' architectuur, zoals die ook te vinden is in de witte en grijze bebouwing op de Nolli-kaart van Rome uit 1748. Zijn thema was de alledaagse architectuur van de massawoningbouw en dan vooral de vraag, hoe bewoners hierbinnen invloed zouden kunnen uitoefenen op hun eigen woondomein.

Dat werd het centrale thema van de SAR, een groep architecten die zich bezighield met het ontwikkelen van nieuwe woonconcepten door een onderscheid te maken tussen de dragers, de ruwbouw van de woning, en inbouwpakketten, de elementen waaruit het interieur is opgebouwd. De dragers waren de verantwoordelijkheid van de architecten, met de inbouwpakketten van keukens, kasten, wanden en deuren konden bewoners hun eigen woningplattegronden inrichten en aanpassen aan veranderende gezinssituaties. Aanvankelijk koos de SAR een technische invalshoek door het ontwikkelen van een ontwerpraster van 30 x 30 centimeter en een eigen ontwerpmethodiek, die echter niet of nauwelijks werd overgenomen. Later ging men zich meer bezighouden met de besluitvorming in het ontwerp- en bouwproces om een optimale inspraak op alle niveaus te bereiken. De SAR is in 1990 opgeheven.

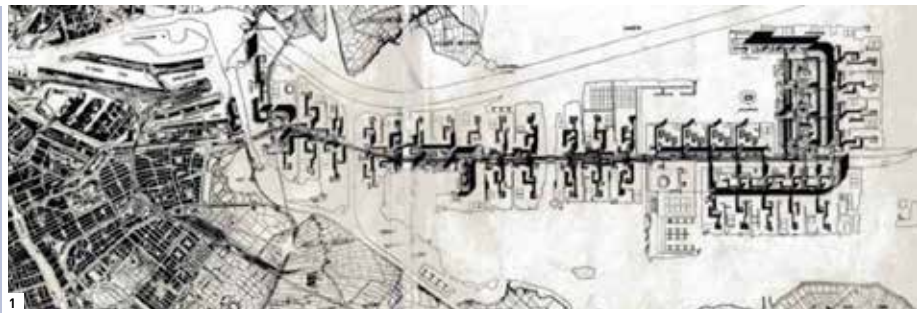
> Cultureel Centrum De Flint (1974-77), Onno Greiner en Martien van Goor

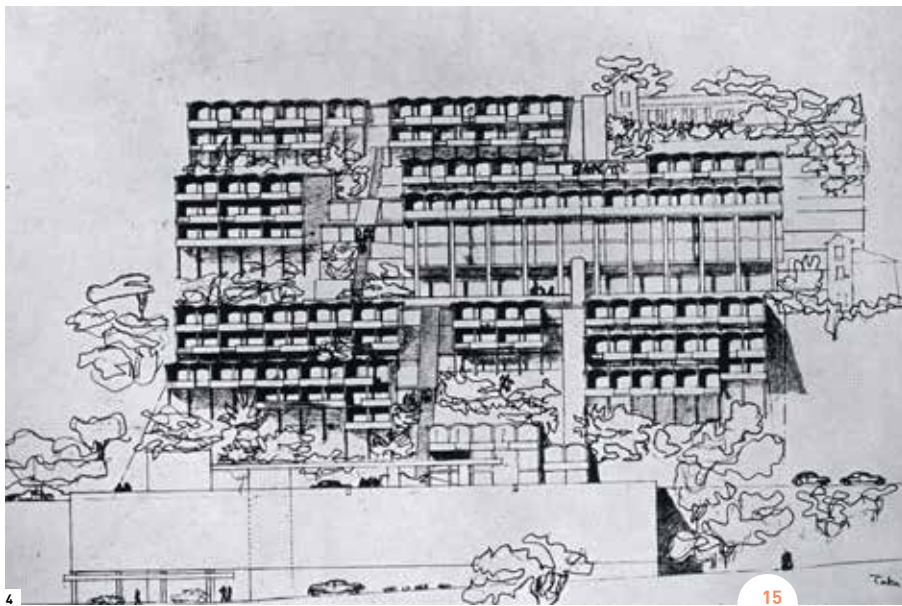

Structuralisme buiten Nederland

Hoe populair ook in ons land, het structuralisme in architectuur en stedenbouw was zeker geen Nederlandse aangelegenheid. De eerste voorbeelden dateren al van voor het door Team Ten georganiseerde laatste CIAM-congres in Otterloo in 1959, zoals het Richards Medical Centre te Philadelphia van Louis I. Kahn (1901-1974) uit de jaren 1955-61. De ver uitkragende kantoorvloeren van dit laboratoriumgebouw zouden later terugkeren in het kantoor van Centraal Beheer van Herman Hertzberger. Ook kunnen er al aanzetten tot het structuralisme worden gezien in het werk van Le Corbusier (1887-1965), met name in zijn project Roq et Rob in Cap Martin uit 1948-50 dat ver vooruitloopt op de vergelijkbare Siedlung Halen in Bern, ontworpen door Atelier 5. Een vroeg voorbeeld zijn de strandhuizen van Rudolph Schindler (1887-1953) uit de jaren '20, zoals het Lovell Beach House in Newport Beach met haar karakteristieke, zichtbare betonconstructie en imposante uitkragingen. Het bekendste werk is ongetwijfeld Habitat 67 van Moshe Safdie (1938) op de wereltentoonstelling in Montreal. Hoe populair ook in ons land, het structuralisme in architectuur en stedenbouw was zeker geen Nederlandse aangelegenheid. De eerste voorbeelden dateren al van voor het laatste CIAM-congres in Otterloo in 1959, zoals het Richards Medical Centre te Philadelphia van Louis I. Kahn (1901-1974).

1: Plan Pampus, Amsterdam 1964-65, Jaap Bakema **2: Richards Medical Laboratory, Louis Kahn.** 030.IV.A.490.7 University of Pennsylvania, Philadelphia, PA Ca. 1962 Photographed by Malcolm Smith **3: Habitat 67, Foto: Matías Garabedian** **4: Roq et Rob, Cap Martin 1948-50, Le Corbusier,** Bron: Le Corbusier Fondation en ADAGP.
5: Rudolph Schindler, Lovell Beach House, Newport Beach, 1926, Library of Congress, Prints & Photographs Division, CAL,30-NEWBE,1-1 <https://npgallery.nps.gov/AssetDetail/NRIS/74000545#>

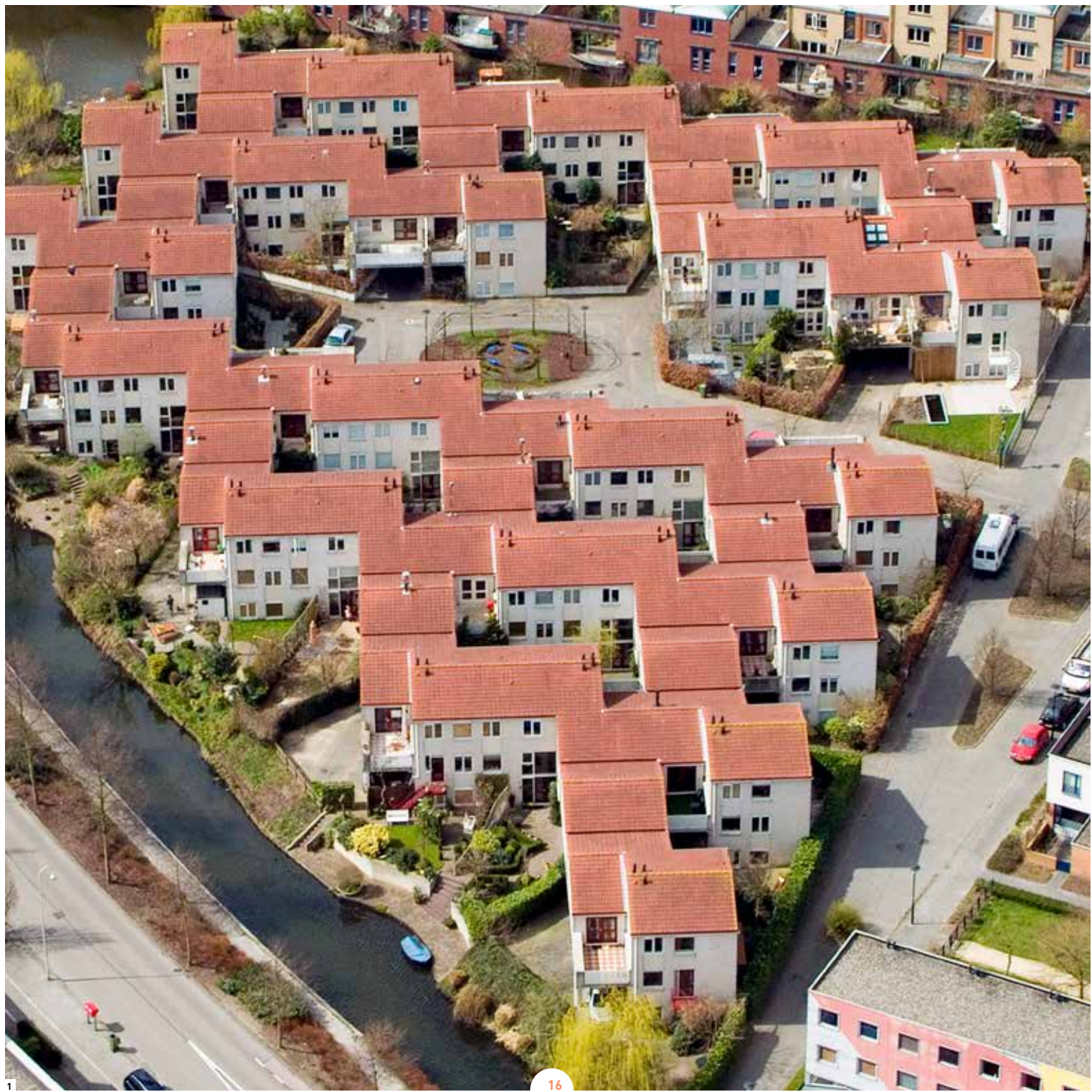

3

4

5

Groot gebouw, kleine stad en megastructuren.

In Habitat 67 lopen de architectonische en stedenbouwkundige schaal in elkaar over, het grote gebouw is een kleine stad geworden en andersom. Een volgende stap zijn de grootschalige stedenbouwkundige structuren. Daarvan zijn vooral de niet uitgevoerde structuralistische projecten bekend geworden zoals het Tokyo Bay Project uit 1960 van Kenzo Tange (1913-2005), bestaande uit een laddervormige structuur tussen beide oevers van de baai, ingevuld met modulaire woningen. Een Nederlandse variant van een dergelijke uitbreiding in het water was het Plan Pampus uit 1964-65 van Jaap Bakema (1914-1981), een stad voor 350.000 inwoners terwijl het op deze plek wel gerealiseerde IJburg er slechts 24.000 telt. Destijds koos men liever voor een stedelijke uitbreiding op het land omdat deze goedkoper zou zijn dan bouwen in het water. Dat werd de stadswijk Bijlmermeer die met haar honingraatvormige galerijflats, gebouwd vanaf 1966, zeker ook een voorbeeld van structuralistische stedenbouw kan worden genoemd. Van de menselijke schaal is hier echter weinig meer over, juist het rigide karakter van de Bijlmer heeft het stedenbouwkundige concept de das omgedaan. Amsterdammers kozen liever voor een huis met een tuin in een 'gezellige bloemkoolwijk' in Purmerend, Hoorn, Huizen of Almere, de groeikernen van de gebundelde deconcentratie.

Terug naar de stad? Na 1980 begonnen de groeikernen hun populariteit te verliezen, de aanwijzing van groeisteden kan worden gezien als voorloper van de grote stedelijke uitbreidingen uit de Vinx-periode. De focus verschoof naar de stad, waar steeds meer werkgelegenheid werd geconcentreerd met pendelverkeer in de vorm van files op de snelwegen en volle treinen tot gevolg. Door dicht bij de stad te bouwen in hogere dichtheden in de nabijheid van openbaar vervoer zou de auto kunnen

worden teruggedrongen en het schaarse landschap behouden blijven. Ook werden haven- en industriegebieden geherstructureerd tot stedelijke woonwijken en tijdens de economische crisis werden veel leegstaande kantoren veranderd in appartementengebouwen. Nu de haalbare projecten grotendeels gerealiseerd zijn, blijkt de woningnood echter nog steeds te bestaan, terwijl het landschap lijdt onder de 'verdozing' als gevolg van de logistieke hub die Nederland intussen is geworden en rukken datacenters op die gebruik maken van de vaak duurzaam opgewekte elektriciteit. De oppervlakte van steden neemt dus toe, het wonen in de stad heeft nu het werken naar de stadsranden geduwd en de relatie met het landschap verstoord.

De stadsrand als nieuwe opgave. Hoewel de stad onverminderd populair is, de buitenwijk in het groen is nooit helemaal weggeweest. Nu er meer wordt thuis gewerkt, veel mensen een eigen bedrijf hebben, verre vliegreizen als goedkope vakanties hun langste tijd gehad hebben en gezond leven belangrijk wordt gevonden, komen de stadsranden en krimpgebieden weer in beeld als plek om te wonen. In een ruim huis, met werkruimten voor verschillende gezinsleden of een werkplaats op het eigen kavel, in een aantrekkelijke en veilige omgeving. Was dat ook niet de opgave waar men zo'n halve eeuw geleden voor stond? Een goede aanleiding om eens stil te staan bij de experimenten van toen. Hoe kijken we daar nu tegenaan, denkend aan het openbaar gebied als speel- en verblijfsruimte, het gemeenschappelijk groenonderhoud van de woonomgeving, het gemeenschapsgevoel dat in veel buurten is ontstaan, wat is daar nu nog de betekenis van? Er zijn ongetwijfeld lessen te leren en dat kan heel goed in de buurt: in Amersfoort, Hoevelaken en Leusden!

◀ 1: **De Gesloten Stad** (1993), Piet Blom

het landschap lijdt onder de 'verdozing' als gevolg van de logistieke hub die Nederland intussen is geworden

Projecten in de buurt. In Amersfoort zijn naast enkele woonbuurten verschillende bijzondere bouwwerken verzezen zoals het DHV Hoofdkantoor en de Stad van Cahen aan de Muurhuizen. Het zijn beide voorbeelden van nieuwe vormen van werken in zowel een parkachtige als een stedelijke variant. Ook nu staan we voor de vraag hoe het werken er in de toekomst uit gaat zien. Grootschalige kantoren hebben met hun vele verdiepingen en interne verkeersstromen de tijd niet mee, een verzameling werkplekken voor meervoudig gebruik zou daarop een goed antwoord kunnen zijn.

In Hoevelaken vinden we de belangrijkste suburbane woningprojecten van Jan Verhoeven vlak bij elkaar. Het zijn stuk voor stuk woningen die vooral bestaan uit een stelsel van in elkaar over lopende ruimten. Voor elk gezin is er wel een plek voor studie, werk of hobby, zonder elkaar teveel in de weg te zitten. Evenals bij het werklandschap van Zuiderhoek en de stad in de stad van Cahen is hier de hokjesgeest vaarwel gezegd.

In Leusden zijn twee woonwijken ontworpen die als een vorm van landschappelijk wonen kunnen worden gezien, zonder dat ze het karakter hebben gekregen van bloemkoolwijken. Park Rozendaal was met haar waaierwoningen aanvankelijk bedoeld als aanzet tot een echte New Town maar is slechts ten dele gerealiseerd en een uniek project gebleven. Alandsbeek was het prototype van een reeks gestaffelde woningen als basismodule voor een vrije verkaveling. Door middel van herhaling en rotatie werden de reeksen geclusterd en de variatie in woningen betaalbaar gehouden, een oplossing die in meerdere gemeenten is herhaald.

Betekenis nu. De verschijningsvorm van bouwwerken is tegenwoordig vaak een kwestie van mode en smaak. Bij nieuwbouw kan worden gekozen tussen een 'jaren '30 huis' of een 'traditionele notariswoning', tussen een 'boerderette' en een 'loft in industriële sfeer' of tussen een 'herenhuis' en een 'kasteelappartement'. Het begrip 'authentiek' valt daarbij opvallend vaak maar gek genoeg gaat het juist om regelrechte 'retro' want er wordt weinig oorspronkelijks ontwikkeld. Achter de uiteenlopende gevels bevinden zich namelijk vaak

dezelfde woningplattegronden en de detaillering is meestal schraal, zeker vergeleken met de originele voorbeelden. Vooral de voorgevel is het deel van de woning waarmee de bewoners zich tegenwoordig lijken te identificeren, daarachter blijkt iedereen toch wel erg op de burens te lijken. En hoe erg is dat eigenlijk en waarom dan toch dat onderscheid? Een halve eeuw geleden was men minder met de gevel bezig en zo schrok men in New Town Leusden niet terug voor aanvankelijk ruim duizend identieke betonnen drive-in woningen.

De architectonische afwisseling was gering maar de variatie in plattegronden was enorm. In Hoevelaken daarentegen verzezen zeer ambachtelijk vormgegeven bakstenen woningen met houten kappen met de constructie in het zicht maar de plattegronden waren ronduit revolutionair. Enkele kantoren in Amersfoort braken met het streven naar representativiteit en het corridor-systeem en werden ontwikkeld als een verzameling bijzondere werkplekken. Een grote variatie aan oplossingen voor uiteenlopende omstandigheden en verschillende situaties. Is dat niet veel belangrijker dan een modieuze gevel die naar iets verwijst dat er niet (meer) is?

De vaak modulair opgebouwde architectuur van het structuralisme biedt in potentie natuurlijk de nodige flexibiliteit, wat belangrijk is bij functieveranderingen en vanwege de noodzaak om meer duurzaam en circulair te bouwen. John Habraken en de SAR liepen daar in de jaren 70 al ver op vooruit. Er is zeker ook verwantschap tussen het structuralisme en de recente 'pixel architectuur' in het werk van onder andere MVRDV, bijvoorbeeld de Valley aan de Zuidas in Amsterdam met haar zwevende tuinen. Beplanting maakt in steeds meer projecten deel uit van het architectonisch concept, waarbij het groen bijdraagt aan het microklimaat en een belangrijk element wordt in de verschijningsvorm van gebouwen. Maar kijk dan ook nog eens naar een project als 'La Cité des étoiles' in Givors van Jean Renaudie (1925-1981) en dan blijkt: er is niet zoveel nieuws onder de zon, de geschiedenis blijft een belangrijke leerschool en het structuralisme is ook nu nog van betekenis.

Valley (2015-2021), MVRDV

Het hoogbouwcomplex aan de Amsterdamse Zuidas bestaat uit drie torens en omvat een gemengd programma van 75.000 vierkante meter. Opvallend onderdeel van het complex zijn de groene terrassen. Tussen de torens ligt een eveneens publiekelijk toegankelijke valleiachtige binnentuin, ontworpen door landschapsarchitect Piet Oudolf. Afbeelding: MVRDV

La Cité de Etoiles (1974-1981), Jean Renaudie

Dit complexe woonproject in het centrum van Ivry sur Seine combineert woningen met commerciële voorzieningen. De driehoekige woningen met terras hebben verrassend veel ruimtelijke kwaliteit. Image usage permission by Artchitectours (www.artchitectours.com)

Herman Hertzberger

ruimte laten

Structuralisme is een term uit de filosofie en uit de antropologie die ik op de architectuur van toepassing heb gebracht. Dat is eigenlijk niet zo goed geweest, omdat het begrip structuur in de architectuur alles betekent wat in elkaar gezet is en opgebouwd is. Dus als die term ergens eigenlijk niet op zijn plaats is, dan is het in de architectuur. Daar geeft het alleen maar verwarring. Structuralisme betekent dat je je baseert op wat blijvend is en dat je een verschil maakt tussen wat niet verandert en wat tijdelijk is en afhangt van de omstandigheden. Een gebouw moet ruimte bieden aan interpretatie en veranderend gebruik.

Je moet het begrip structuralisme niet als een saus zien die overal overheen ligt. Met collega's discussieerden we met elkaar, maar ik kan me niet herinneren dat het woord structuralisme bij onze bijeenkomsten ooit gevallen is. Zowel Jan Verhoeven als Aldo van Eyck vonden dat onzin allemaal.

In de jaren '70 was er een sterke behoefte om naar nieuwe dingen te zoeken, om te vernieuwen. Er was ook meer ruimte voor, want die experimentele woningbouw werd door de overheid gefinancierd. En de overheid was in de resultaten daadwerkelijk geïnteresseerd. Het neoliberalisme en het marktdenken hebben een heleboel stukgemaakt. Het is een soort virus dat in de mensen gekropen is. Op de een of andere manier zijn architecten daar ook door aangetast. Die vloek van alles willen uitdrukken in geld, daar hebben architecten last van.

Fragment uit de podcast die FASadE in 2021 maakte naar aanleiding van het project 'Structuralisme in Amersfoort, Leusden en Hoevelaken'. De gehele podcast is te beluisteren via de website van FASadE: fasade.nl

Zes vragen aan Anita Blom

Anita Blom is specialist wederopbouw en naoorlogse stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. Ze is projectleider Verkenning Post '65 en mede-auteur van het boek 'Experimentele woningbouw in Nederland 1968 - 1980'. De reizende tentoonstelling die ze in 2004 samenstelde 'Lelijk is geen argument', liet toonbeelden zien van de wederopbouw in Nederland.

< 1 en 2: Park Rozendaal (1968-1971), D. Zuiderhoek, H. Klunder, B. IJstra en W. C. J. Boer

lelijk is geen argument

Wat is er zo bijzonder aan post '65 architectuur en stedenbouw? En waarom is er aandacht voor nodig?

Na de sobere jaren van de wederopbouw was er meer aandacht voor vormgeving in de architectuur. Door een groeiende welvaart kwamen er meer theaters, muziekgebouwen, poppodia en nieuwe gebouwtypen als overdekte winkelcentra en buurt- en wijkcentra. Allemaal gebouwtypen met meer uitstraling en architectonische kwaliteit. Maar ook in de woningbouw was meer ruimte voor vormgeving en diversiteit. Architectuur was niet langer de sluitpost voor de opdrachtgevers. Eind jaren '70 was dat echter weer voorbij door de economische crisis van 1979 en de grote gevolgen daarvan in de jaren '80. Via onderwijs bleef de interesse voor architectuur met de hoofdletter A bij de jongere generatie aanwezig. Dat bleek uit de diverse architectuurtentoonstellingen en prijsvragen uit de tweede helft van de jaren '80. Ook door technische ontwikkeling waren experimenten mogelijk met nieuwe bouwmaterialen, grotere overspanningen en nieuwe plattegronden. In de stedenbouw werd afscheid genomen van de rigide, orthogonale verkaveling op basis van de kraanbaan van de aannemers. De tegenreactie: woonerven en bloemkoolwijken werd niet door iedereen omarmd, maar bewoners waardeerden (en waarden) de suburbane levensstijl met tuintje voor en tuintje achter. Gezinnen namen in die tijd afscheid van de stad. De aanpak van de verloedering van binnensteden en 19e-eeuwse wijken kwam pas echt goed op gang in de jaren '80 met de stadsvernieuwing. Daarom namen jonge gezinnen de wijk naar de rondom de grote steden gelegen groeikernen als Zoetermeer, Houten, Capelle aan de IJssel en Purmerend.

Die woonwijken en woonbuurten zijn nu aan de beurt voor vernieuwing en herontwikkeling. De woningen moeten verduurzaamd worden, het groen klimaatadaptief gemaakt. En de winkelcentra en al die kantoren: ook daar moeten we ons over buigen. In het kader van minder CO2 ligt herbestemming en herontwikkeling meer voor de hand. Maar dan moeten we dat wel willen, dan moet er meer waardering komen voor de architectuur, de stedenbouw en de groene inrichting van ons land.

Op welke manier heeft het post '65 erfgoed de verschijningsvorm van architectuur en stedenbouw beïnvloed? Meer aandacht voor de menselijke maat en diversiteit. Meer aandacht voor (zelfgekozen) gemeenschappelijkheid. En – na de oliecrisis – meer aandacht voor het milieu en de natuur. Allemaal zaken die ook nu weer actueel zijn. Die periode kan ons dus ook veel leren over hoe we deze problemen destijds oplosten. Ook was er in die tijd een rijksoverheid die zich teveel dreigde terug te trekken. Een vernieuwde actieve opstelling van de rijksoverheid bij de aanpak van de stadsvernieuwing méét een belangrijke rol voor het erfgoed daarbij kan ook nu weer inspiratie bieden.

Wat is de huidige stand van zaken als we kijken naar aandacht voor post '65 erfgoed? We zijn in een beginfase van erkenning en (her)waardering. Het is belangrijk om nu aandacht te besteden aan het draagvlak voor Post 65 en daarbij ook de 'gewone' burgers te betrekken. Met alleen een discours onder erfgoedprofessionals bereik je te weinig en dit is ook te weinig effectief. Er is zoveel gebouwd. Als je wacht met de buitenwereld betrekken totdat je een redelijk overzicht over de erfgoedkwaliteit van die bouwproductie hebt, dan ben je te laat.

Waar staat de RCE nu met post '65 erfgoed? We gaan meer onderzoek doen voor kennis-verbreding en kennisuitwisseling. Dat onderzoek

beperkt zich niet alleen tot de architectuur, landschap, stedenbouw en kunst in de openbare ruimte, maar we plaatsen dat ook in hun historische context. Dat doen we niet alleen: we werken samen met andere kennisinstituten, gemeenten en particuliere organisaties. Daarnaast willen we gemeenten ondersteunen bij het opstellen van Omgevingsplannen mét aandacht voor Post 65. Bijeenkomsten over Post 65 zijn vanwege de pandemie niet mogelijk en dat is jammer. Om de waardering te vergroten is immers niets beter dan samen gebouwen, wijken en parken/ recreatieterrainen uit die tijd te bezoeken.

In de jaren '70 was er veel ruimte voor het experiment. Vind je dat er vandaag de dag nog genoeg ruimte is voor architecten om te experimenteren? Nee, veel te weinig. Investeerders en projectontwikkelaars spelen dikwijls op safe of herhalen een geslaagd concept. De rol van de architect – op enkele bijzondere projecten na – is sowieso vaak niet groot meer. En na het afleveren van een goedgekeurd ontwerp is hun rol ook steeds vaker uitgespeeld. Dan wordt er door anderen aan gerekend en de uitvoering en detaillering wordt door de aannemer bepaald. Ik zou weleens wat meer reuring in de architectengemeenschap hierover willen. Sommige architecten hebben misschien door de vorige crisis toch ook wel slappe knieën gekregen. Er heeft sinds 2008 ook wel een flinke sanering onder die beroepsgroep plaatsgevonden.

Destijds is er veel vanuit de overheid geïnitieerd. Waar vraagt de huidige tijd om? Ik ben voorstander van een grotere rol van de rijksoverheid in de ruimtelijke ordening. Na de oorlog hebben we op dat gebied een grote kennis en bekwame capaciteit opgebouwd. Het is een politieke blunder om dat zo rigoureus af te schaffen in 2012. Overschatting van noodzaak van decentralisatie of onderschatting van het belang van een nationale regie, ook voor de lagere overheden?!

het is belangrijk om nu aandacht te besteden aan het draagvlak voor Post 65 en daarbij ook de 'gewone' burgers te betrekken

De Gesloten Stad (1993), Piet Blom

Van de in eerste instantie geplande 130 woon/ werkwoningen zijn er 33 daadwerkelijk gebouwd. Het project wordt wel de verbeterde versie van de Kasbah in Hengelo (1974) genoemd. Een belangrijk verschil met de Kasbah, is dat de huizen hier een entree met hoge glaspui op de begane grond hebben.

Russisch Paleisje (1993), Piet Blom

Een opmerkelijke versie van structuralistische architectuur is de villa die Piet Blom ontwierp voor de Russische pianiste Yenna Prusha. Het structuralisme valt af te lezen aan de schuin geplaatste vertrekken, de split-level opbouw en het herhalen van ruimtelijke elementen.

Mooi of lelijk in de tijdsgeest

erfgoed is iets subjectiefs

Post '65 architectuur wordt nogal eens als lelijk aangeduid. Dat is bijna altijd het geval wanneer we terugkijken op een periode die nog niet zover achter ons ligt. En eerlijk is eerlijk, door de slechte economie werd er begin jaren 80 niet of nauwelijks gebouwd. En als het dan gebeurde moest dat tegen geringe kosten. Geld lenen betekende 13-14 % rente betalen! Het is dat de overheid anticyclisch toch investeerde in woningbouw. Maar ook daarbij was het motto 'sober en doelmatig'. Overigens valt me op dat 'lelijk' een geuzenterm begint te worden: Matthijs van Burg heeft het instagram-account Keep Rotterdam Ugly opgericht en dat heeft in Tilburg en in België al navolging gekregen. Zelf heb ik in 2004 een rondreizende tentoonstelling gemaakt met de titel 'Lelijk is geen argument'. Erfgoed is iets subjectiefs. Je kunt er geen objectieve normen voor aanleggen. In mijn ogen is de betrokkenheid van bewoners voldoende om een bouwwerk tot erfgoed te maken.

De jaren '70 staan bekend om die participatie van burgers. Het was ook toen een lastig onderwerp. Wanneer werkt het en wanneer zorgt het voor chaos? Wie gaat dat betalen? Wanneer het gaat om teveel verschillende belangen, dan is het organiseren van participatie heel lastig en zeer tijdrovend. En mensen moeten elkaar ook wel iets gunnen, anders werkt inspraak of participatie niet. Er zijn hele mooie voorbeelden van toen van buurtprojecten die tot op de dag van vandaag werken en zorgen voor een goed functionerende buurt, met een grote betrokkenheid van bewoners en daardoor meer kwaliteit in de openbare ruimte en meer veiligheid(sgevoel).

Anita Blom, specialist wederopbouw en naoorlogse stedenbouw bij de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed

Alandsbeek (1972), David Zuiderhoek

1

2

3

4

5

6

7

8

1 t/m 3: Russisch Paleisje (1993), Piet Blom

4: Lange Beekstraat (1976), Hans Ruijsenaars

5: Brugwoningen Kattenbroek (1994), Leo Heijdenrijk

6: Woonhuizen Bijenvlucht (1974-77), Jan Verhoeven

7: Woningen 'Het Gein' (1986-89), Herman Hertzberger

8: Raad van Arbeid (1984), Fokke de Jong en Hans van Olphen

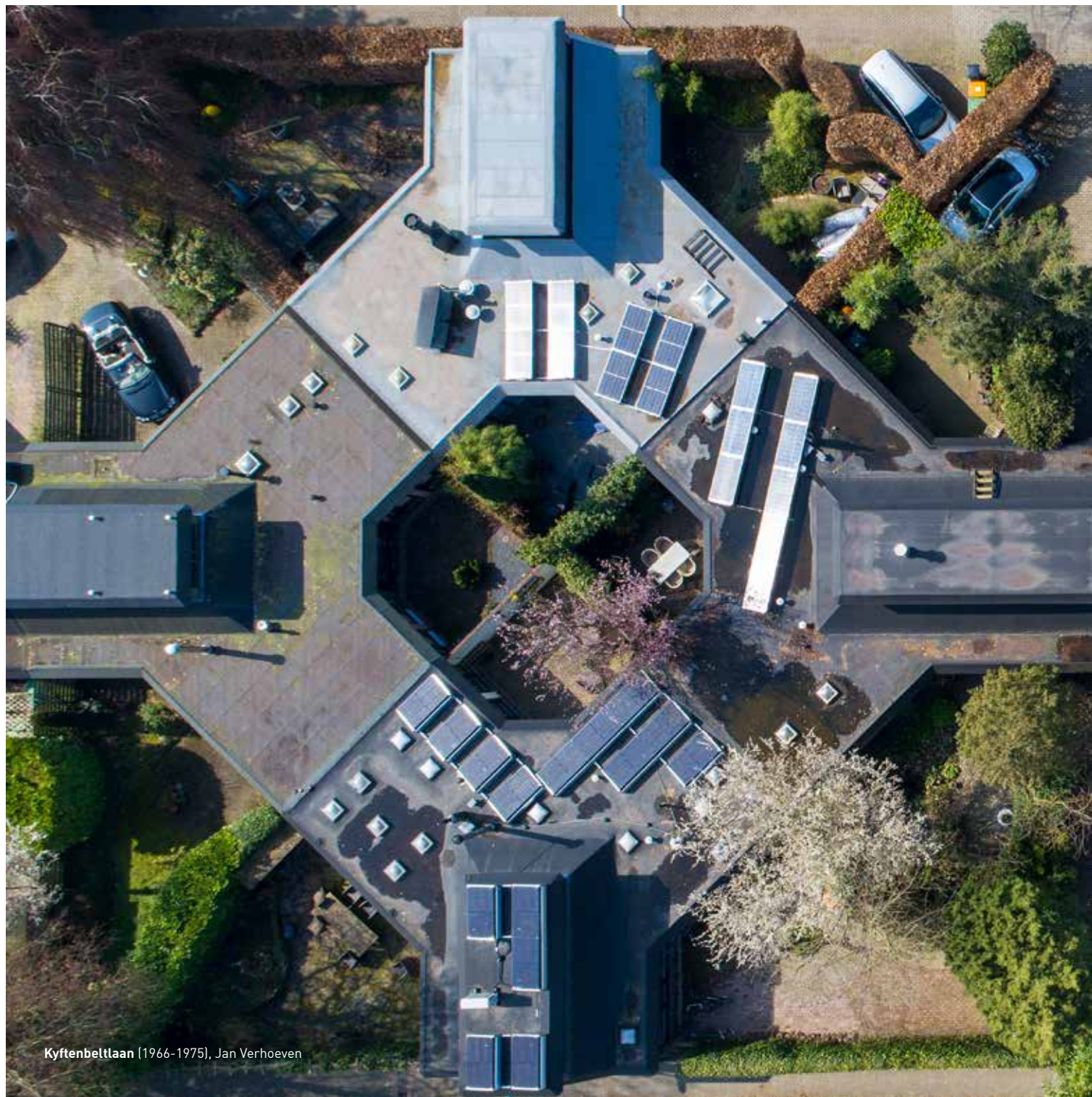
9: LTS De Koppel/Het Element (1969-78/1983), Jan Verhoeven

10: Hoofdkantoor Fläkt (1972-74), P.J. Gerssen

11: Atelierwoning(en) Verhoeven (1964-71), Jan Verhoeven

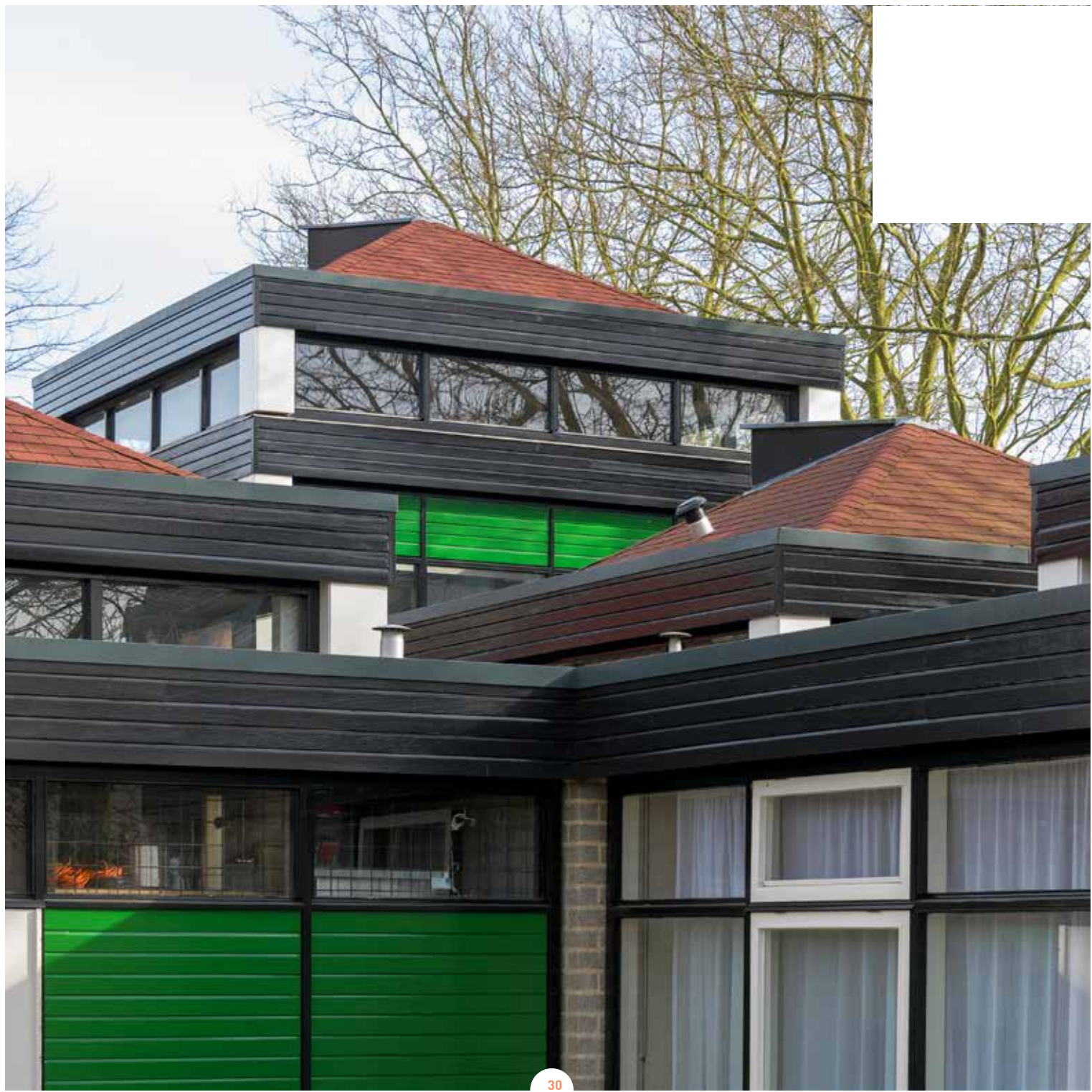
12: Centraal Wonen Het Hallehuis (1976-84), Dolf Floors

13: Park Rozendaal (1968-71), David Zuiderhoek, Henk Klunder, Bouke IJstra, W.C.J. Boer

Kyftenbeltlaan (1966-1975), Jan Verhoeven

De strijd om invloed

Participatie in de jaren '70 en nu, door Elke Bruns

De Nederlandse architectuurhistorische geschiedschrijving blijft aarzelen om het belang van participatie aan te geven in de woningbouw van de jaren zestig en zeventig, wat resulteert in radicaal tegengestelde evaluaties: van 'geen echte verandering', 'een dominante factor', tot 'succesvolle experimenten'.

Dat ook tegenwoordig participatie een belangrijk onderwerp is, blijkt wel uit het programma Faro van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed. De uitkomsten van dit programma moeten een advies opleveren aan de minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap over ratificatie van het Verdrag van Faro. Onder andere in 'erfgoedparticipatie-labs', georganiseerd door de Erfgoedacademie, wordt gediscussieerd en onderzocht wat dit verdrag betekent voor het werk van erfgoedprofessionals. Het spreken in termen als 'inspraak', 'participatie' en 'zeggenschap' zorgt voor een levendige discussie in de erfgoed-labs, net als eind jaren '60, toen de discussie in Nederlandse architectuurtijdschriften werd gevoerd.

De architect over 'de mens'

In het begin van de jaren zestig speelden architecten in op de beperkingen in naoorlogse woningbouwprojecten. Zo bekritiseerde de Amsterdamse architect Herman Herzberger (1932) hun eentonigheid in plattegrond en opstand. John Habraken (1928), architect en hoogleraar Bouwkunde aan de TU Delft, noemde de ontbrekende natuurlijke relatie tussen 'wonen' en 'bouwen' het belangrijkste probleem bij sociale woningbouwprojecten. Architect Jaap Bakema (1914-1981) pleitte voor

noodzakelijke veranderingen, vooral om de relatie tussen architecten en bewoners te herstellen. Doordat de toekomstige bewoner 'anoniem' was geworden voor de architect, werden menselijke behoeften, zoals de variatie in woonruimtes, niet meer aangepakt. Ontevreden over sociale huisvestingsprojecten en hun rol daarin, verkenden architecten nieuwe en nog niet erkende behoeften van toekomstige bewoners. Maar dit deden ze niet alleen.

Sociologie over 'habitat'

De intentie om meer rekening te houden met de behoeftes van mensen binnen de architectuur en stedenbouw kwamen veelal vanuit architecten, maar al snel mengden ook sociologen zich in het debat. Over de woonomgeving of de 'habitat' werd door architecten en sociologen breeduit gefilosofeerd, men reageerde op elkaar en zaken werden aangescherpt. Naast deze intellectuele discussie werd ondertussen ook naar een praktische vorm gezocht om de wensen van toekomstige bewoners te verzamelen. Een eerste aanzet daartoe lijkt het zogenaamde 'woonwensenonderzoek'. Iets wat later een eerste aanzet of vorm van participatie zal worden genoemd.

Alleen het in kaart brengen van woonwensen bleek niet voldoende. Echte invloed, dat wilden ook de burgers. Kenmerkend zijn de protesten eind jaren 60 en begin jaren 70, waarbij burgers en bewoners invloed eisten op hun woonomgeving. Een artikel dat de pragmatische basis vormt voor een beoordeling van deze burgerinvloed werd in 1969 geschreven door Sherry Arnstein (1930-1997). Arnstein beschrijft een ladder en onderscheidt een 8-tal treden, die opeenvolgend de mate van participatie duiden en ons, toen en nu, inzichten verschaffen in de regels die het 'verschuiven van machten' verduidelijken.

Politiek en beleid

Het gefilosofeer, gediscussieer en geprotesteer hebben effect. In 1973 is er sprake van een keerpunt; een fundamentele wending in de positie van de architect. De Oriëntatienota Ruimtelijke Ordening uit 1974, als onderdeel van de Derde nota Ruimtelijke Ordening 1973-1983, wordt gepresenteerd en daarin staat dat politici de burgers en toekomstige bewoners als belanghebbenden moeten betrekken bij de besluitvormingsprocedure. Architecten moesten hun onderzoek naar 'mensen' en hun omgeving objectiveren door de normen van de sociale wetenschappen toe te passen. De politieke veranderingen die ertoe leidden dat de burger meer invloed kreeg, deed de vaderlijke houding van architecten omslaan in de richting van pragmatisme. En uiteindelijk nam beleid het stokje over van de ideologie.

Stand van zaken nu

Het discours startte in de jaren '60 met de constatering dat er iets mis was met de massawoningbouw en dat daarvoor een oplossing moest komen. Vervolgens ontstond er dialoog waarin het idealistisch gedachtengoed van bijvoorbeeld de Forum-architecten nog volop leefde, maar er vanuit de politiek de eerste reacties verschenen om deze inspraak en participatie te kunnen stimuleren, kanaliseren of juist te controleren. Maar waar staat participatie dan op dit moment? Om antwoord te geven op deze vraag kunnen we terug naar een soort basisbeoordeling door de ladder van Arnstein te gebruiken en de betreffende situatie gaan meten.

Bij woonwijken uit de jaren 70 is dat een leerzame methode gebleken, omdat daarmee de bijzondere ontstaans- en gebruiksgeschiedenis van deze wijken aan het licht komt. Uit een verkennend onderzoek bij de RCE blijkt vooral de (semi-) openbare ruimte in deze wijken door de bewoners zelf te zijn ingevuld. Het hoogst scorend op de participatie-ladder blijken de wijken te zijn waar de bewoners zelfsturend zijn en de bijbehorende gelden krijgen om hun wijk te onderhouden en verder vorm te geven. In een specifiek geval in Leusden betekent dit zelfs een zwembad en een tennisbaan voor buurtgebruik, waarbij de bewonersvereniging het gehele beheer zelf regelt. Naast deze beoordeling van ons erfgoed verschaft het verleden ons wellicht ook nog een ander inzicht. Er is namelijk een groot verschil op te merken in beide tijden.

De behoefte aan participatie nu is, in tegenstelling tot in de jaren '60 en '70, ontstaan vanuit het beleid. We hebben nu niet te maken met protesterende burgers en ideologische architecten waar naar geluisterd moet worden, maar Het verdrag van Faro en de Omgevingswet, waarmee participatie wordt opgelegd. Doordat het initiatief niet meer ligt bij waar hij in het verleden lag, de burger en de architect, is de kritische vraag te stellen of de beoogde participant eigenlijk wel behoefte heeft aan deze opgelegde invloed. Te vaak lezen we in kranten de frustraties van betrokkenen. Ze worden wel gehoord, maar vervolgens zien ze dat niet of nauwelijks terug in de planvorming. Het 'verschuiven van machten' is op dit moment nauwelijks aan de orde en daar zit hem het probleem. Wanneer we mensen willen betrekken of verantwoordelijk willen maken voor hun eigen woonomgeving, betekent dat ook dat de besluitvorming zoveel mogelijk bij deze groep moet komen te liggen. Pas wanneer dat gebeurt ontstaan er gesprekken, worden er bewonersgroepen geformeerd en worden er (democratische) besluiten genomen. En pas dan, als deze structuur door de (toekomstige) bewoners is gemaakt ontstaat er niet alleen een woonwijk maar ook een leefgemeenschap.

En was dat nu niet het eigenlijke doel van participatie?

Het Hallehuis (1976-84), Dolf Floors

Het complex bevat meerdere woningen en gemeenschappelijke voorzieningen.

Park Rozendaal (1968-71), David Zuiderhoek, Henk Klunder, Bouke IJstra, W.C.J. Boer

De woningen van Park Rozendaal in Leusden hebben een bijzondere plattegrond waarbij de voorkant smaller is dan de achterzijde. De woningen rijgen zich zo aaneen tot korte en lange cirkelsegmenten en omsluiten openbare ruimte in de vorm van groene pleinen. In deze collectieve ruimten liggen gedeelde voorzieningen, zoals een zwembad en een tennisbaan.

Gezellige chaos

terugblik door vakgenoten

Jan verhoeven was een vrolijke, chaotische man. Er viel altijd wel wat met hem te beleven. De sfeer op het atelier weerspiegelde zijn chaotische aard. Midden in het kantoor stond een tafel. Daar werd koffie gedronken, werd geluncht, werd vergaderd, maar daar werden ook maquettes gebouwd. Die tafel zat dan ook onder de sneden van de stanleymessen, onder de verf en plak, maar ook onder de jam van de boterhammen. Het was een gezellige chaos, maar er werd wel hard gewerkt.

Het was bij Jan Verhoeven een totaal andere wereld dan bij veel andere architectenbureaus. Er was geen afstand tussen de baas en het personeel. Jan Verhoeven zat tussen de tekenaars en zong en lachte net zo hard mee met de anderen als er iets grappigs gebeurde. Ook werden vergaderingen met projectontwikkelaars gewoon op het bureau gehouden zodat het hele kantoor mee kon luisteren.

Tot op zeker hoogte was er voor medewerkers ruimte om te experimenteren. Maar Verhoeven bepaalde uiteindelijk wat er gebeurde. Je mocht wel dingen aanbrengen en als hij het goed vond luisterde hij daar naar. Maar je moest wel de plattegrondstructuur aanhouden, want anders was het effect weg.

Als Verhoeven iets zei dat we moesten doen dan waren we daar meestal wel enthousiast over, dat was zelden een probleem. Eigenlijk dachten we ook allemaal wel een beetje in zijn richting. Jan Verhoeven heeft ontzettend veel gebouwd. We bouwden eerst maquettes op schaal 1:50. Dan was het gebouw eerst helemaal af in de houtconstructie en daarna werd het in het groot gemaakt. Het was heel veel werk en bracht een berg aan maquettes voort.

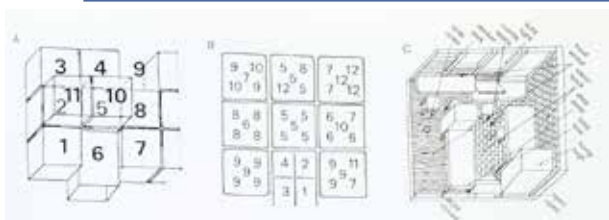
Jan Bos begon zijn werkzame carrière in de architectuur op het bureau van Jan Verhoeven. Wim Vrolijk is architect / beeldend kunstenaar en werkte vijf jaar met Jan Verhoeven.

Bijenvlucht Hoevelaken (1974-1977), Jan Verhoeven

ABC-Woningen (1968 -1971), Leo Heijdenrijk
 Interieur- en exterieurfoto en tekening uit het boek 'Huizen binnen eigen huid' door Leo Heijdenrijk, beschikbaar gesteld door Niels Heijdenrijk.

Huizen binnen eigen huid

Niels Heijdenrijk

Ik ben opgegroeid op het Bohèmepad in Amersfoort in één van de acht ABC-woningen die mijn vader Leo Heijdenrijk heeft ontworpen. De gemeente stelde hem in de wijk Schuilenburg een terrein beschikbaar, waarop acht vrije sectorwoningen konden worden gebouwd. Een wooneenheid bestond uit een vierkant van twaalf bij twaalf meter, verdeeld in negen kwadranten. Voor de indeling, de bestemming en de uitvoering van de woningen konden de toekomstige bewoners kiezen uit drie variabele modellen: A, B, of C. Zowel het totale plan als de plattegrond van de woningen is gebaseerd op een eenvoudig basispatroon van waaruit een gevarieerde opbouw van de ruimte kon worden ontwikkeld. Deze werd gekenmerkt door een levendige afwisseling van openheid en beslotenheid. Het betekende de start van een experiment. Waarbij - geheel in de geest van de tijd - de toekomstige bewoners het recht kregen om invloed uit te oefenen op het ontwerp en de bouw van hun woningen. Met de toekomstige bewoners wisselden mijn vader en mede-architect Lodi de Keijzer van gedachten over de indeling, het wonen, vormen, het materiaal- en kleurgebruik en de kosten.

Toen alle vijf de kinderen het huis uit waren, hebben mijn ouders het huis omgegooid. Twee slaapkamers van de kinderen werd de keuken. De speelkamer werd een studeerkamer waar mijn ouders zich konden richten op hun andere passie: de ideeën van Mondriaan te doen beseffen. Wat overigens heeft geleid tot de oprichting van het Mondriaanhuis in Amersfoort. Dat de indeling van het huis veranderde, paste bij de opzet van het huis. Mijn vader vond functionaliteit van een gebouw geen vanzelfsprekendheid. Zo gaf hij aan dat de doelmatigheid van het architectonische object wordt bepaald door ongewisse factoren buiten de architectuur, zoals technische, economische en sociale omstandigheden. Hij wees op het paradoxale gegeven: dat niets zo doelmatig is, als het ondoelmatige. Het gebouw moet niet onderworpen worden aan een afmattend en dwingend programma, aldus mijn vader, maar zou door een specifiek gebruik van vorm, inhoud, licht, materiaal, kleur en de relatie tussen binnen en buiten zijn eigenheid moeten tonen.

En vanuit deze traditie kijk ik ook naar mijn ouderlijk huis. Voordat de bouw was afgerond, kwamen er al binnen- en buitenlandse architectuur excursies naar dit experiment kijken. De ruimtekunst weerspiegelt de tijdgeest. Maar dit ontwerp is sterker dan zijn tijdgeest. Het zakelijk gegeven van bruikbaarheid is in schoonheid vertaald. Zonder verlies van identiteit, is een collectief werkstuk afgeleverd met een duidelijke architectonische kwaliteit. Mijn vader heeft er tot zijn dood gewoond en mijn moeder woont er nog met volle tevredenheid. Experiment geslaagd, zou ik zeggen.

1

2

3

5

4

- 1: DHV Hoofdkantoor** (1967-70), David Zuiderhoek
- 2: Woningbouwcomplex Kantemars** (1984-85), Jan Verhoeven
- 3: Woningbouwcomplex Van Dedemlaan** (1966-75), Jan Verhoeven
- 4 & 5: Brugwoningen Kattenbroek** (1994), Leo Heijdenrijk
- 6: Montessorischool 't Ronde** (1978), Jan Verhoeven
- 7: Woningbouwcomplex Kyftenbeltlaan** (1966-75), Jan Verhoeven
- 8: Woningbouwcomplex Van Dedemlaan** (1966-75), Jan Verhoeven
- 9: Woningen Egelwier** (1975-82), Hans Ruijssenaars
- 10: Woonhuizen Bijenvlucht** (1974-77), Jan Verhoeven
- 11: Atelierwoning(en) Verhoeven** (1964-71), Jan Verhoeven
- 12: Centraal Wonen Het Hallehuis** (1976-84), Dolf Floors
- 13: Alandsbeek II** (1972), David Zuiderhoek

6

Negen vragen aan Dirk Verwoerd

Dirk Verwoerd is architectuur-fotograaf en woonachtig in Amersfoort. Voor zijn bedrijf Lighthouse Productions reist hij de hele wereld over. In opdracht van FASadE heeft Dirk bijzondere structuralistische projecten in Amersfoort, Leusden en Hoevelaken vastgelegd. Dit deed hij onder andere met drone-fotografie. Zijn prachtige beelden illustreren dit magazine, tenzij anders vermeld.

1: Cultureel Centrum De Flint (1974-77),
Onno Greiner en Martien van Goor 2: DHV
Hoofdkantoor (1967-1970), David Zuiderhoek

Waar is je fascinatie voor architectuur vandaan gekomen?

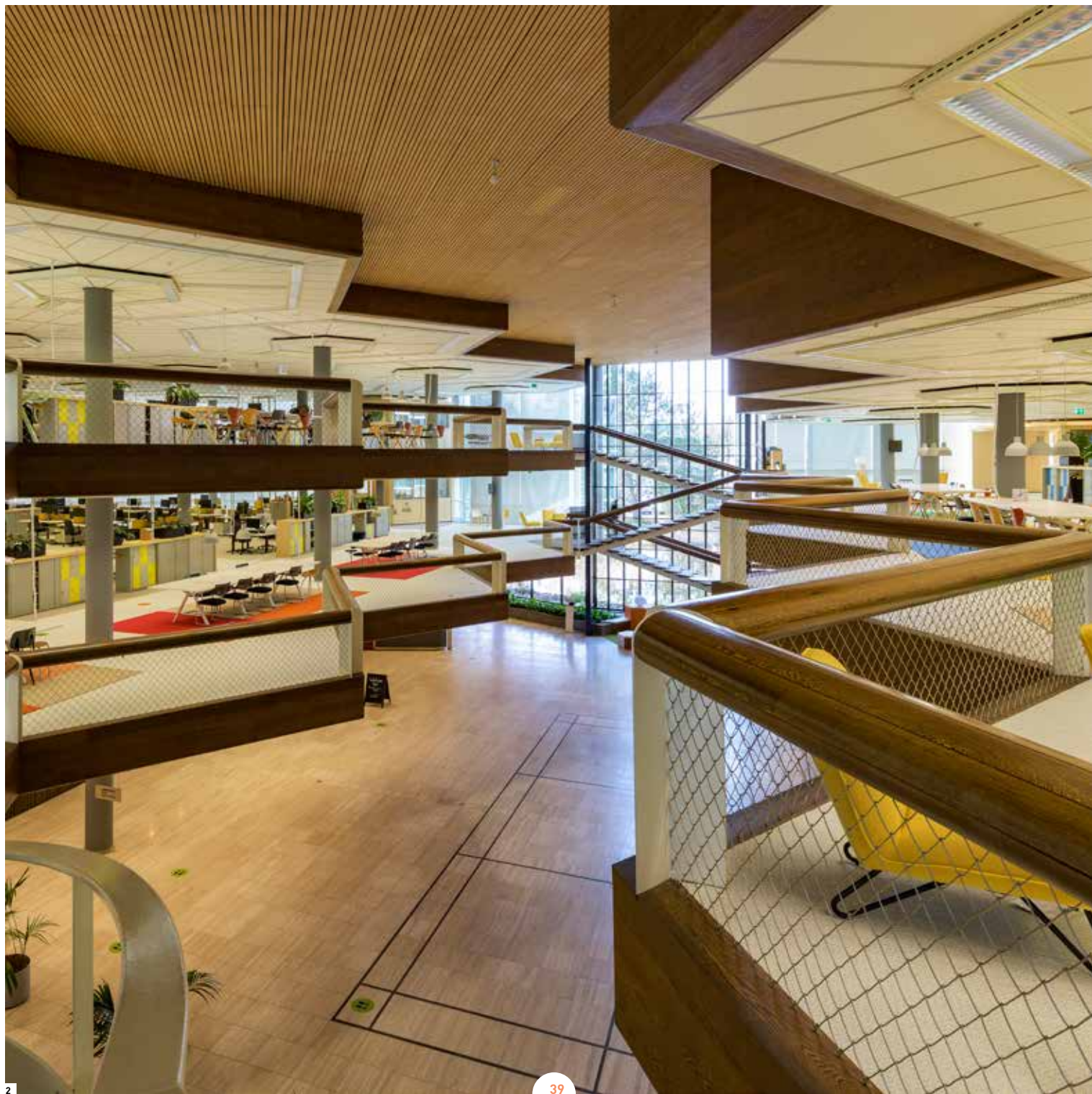
Als kleuter bouwde ik huizen van legosteentjes. Mijn vader nam ons in de jaren zestig geregeld mee naar imposante bouwwerken zoals de Zeelandbrug, het Evoluon, de Euromast, maar ook naar de Bijlmermeer. Op mijn dertiende logeerde ik bij mijn oudste broer op de TH in Twente, waar hij mij rondleidde door de Bastille, ik herinner mij een groot gebouw met vele verrassende en speelse vormen en veel contrast qua lichte en donkere plekken. Het was van een architect die de 'Prix de Rome' had gewonnen vertelde mijn broer. "Wauw, dan moet dat wel een goede architect zijn, als ze hem zelfs in Rome roemen." bedacht ik me.. Zijn naam was Piet Blom.

Je fotografeert over de hele wereld. Kun je een paar projecten noemen die tot je persoonlijke favorieten zijn gaan behoren?

Ik ben fan van de Amsterdamse School, van Dudok, van Piet Blom, van Santiago Calatrava, van Ricardo Bofill en van Zaha Hadid.

Je zit al ruim veertig jaar in het vak. Is het beroep architectuurfotograaf de afgelopen jaren veranderd, net als de rol van de architect veranderd is?

Architectuurfotografie is het fotograferen van gebouwen en dat blijft het. Hoe een fotograaf met architectuur omgaat is persoonlijk en voor iedereen anders. Dankzij de voortdurende verbeteringen in de digitale fotografie, de eindeloze mogelijkheden met photoshopen, en de opkomst van de dronefotografie zijn de mogelijkheden om perfecte artist impressions én architectuurfoto's te maken aanzienlijk verbeterd. Daar waar ik 35 jaar geleden met een technische platencamera op stap ging, krijg ik nu dezelfde kwaliteit met een kleinbeeldcamera en een tilt/shift objectief.

Je hebt voor FASadE veel Structuralistische projecten gefotografeerd. Wat heeft je verrast bij deze opdracht? Eerlijk gezegd kende ik als Amersfoorter de meeste projecten al wel. Ik vond het wel heel leuk om weer eens bij de Eurowoningen rond te wandelen. Een plek waar ik als 14 jarig jochie wel eens bij een klasgenootje kwam en waar ik mij onder andere het zwembad nog van herinnerde. Leuk om te zien dat dat nog steeds intact is. Blij werd ik ook van mijn wandeling door Alandsbeek. Veel groen, parkachtig, ruim opgezet en tussen het groen en de bomen kom je dan geregeld een mooi diagonaal lijnenspel van spelende daken tegemoet.

Zelf ben je woonachtig in een Structuralistische buurt, ontworpen door Piet Blom over wie je ook een mooi boek hebt gemaakt. Heb je speciale affiniteit met de architectuur uit de periode van het Structuralisme? Als kind woonde ik van 1960 tot 1969 in de nieuwbouwwijk Randenbroek in een flat. De bomen waren nog jong en in de zes flats die om ons heen stonden, woonden vriendjes en vriendinnetjes. We speelden hele dagen buiten, we hielpen de melkboer, die uiteraard iedereen kende, de bakker, de schillenboer. Onder één van de flats zaten drie winkeltjes. Ik heb er een heerlijke jeugd gehad en het leuke is, dat ik diezelfde gemeenschapszin in de Gesloten Stad weer voel. Leuke burens, spelende kinderen, een schaakclub, bierbrouwers, katten op het dak en kippen in een hok.

Je wordt veel gevraagd om kersverse projecten te fotograferen. Vraagt het andere vaardigheden om gebouwen te fotograferen die al 50 jaar oud zijn? Niet echt, of het moet zijn dat gebouwen van 50 jaar door volgroeide tuinen soms wat moeilijker te

fotograferen zijn. Aan de andere kant zijn de straten dan gelukkig wel al aangelegd. Wat ik wel bijzonder vond aan dit project, is dat ik vele leuke ontmoetingen met mensen heb gehad, die nog steeds echt enthousiast zijn over de woning waarin ze wonen. Dat viel me vooral op bij de bewoners van de 'Jan Verhoeven huizen'. Ik werd er met open armen ontvangen en uitgenodigd om wat interieurfoto's te maken.

Hoe kijk je naar de esthetiek van de projecten die je voor FASadE hebt gefotografeerd? Vooral DHV / Royal Haskoning en het interieur van de Stad van Cahen springen er wat mij betreft bovenuit. De Fläkt blijft ook een fascinerend, tijdloos gebouw. Ik ben heel benieuwd wat Schipper & Bosch daarmee gaat doen. Als die buitenkant maar behouden blijft. Van het Hallehuis was ik zeer gecharmeerd ook. Ik kende dit project helemaal niet. Met een openbare 'hoofdstraat' dwars door het project, zou ik die straat uit esthetisch oogpunt willen veranderen. Weg met die motorfiets, die iemand voor zijn raam meent te moeten parkeren en weg met die vuilcontainers! Doe er nog een likje verf bij en je hebt een uniek straatje.

Post '65 architectuur staat nu in de belangstelling, ook bij monumentenzorg. Wat hoop jij voor de toekomst van dit jonge erfgoed? De Groene Stee is wat mij betreft monumentaalwaardig, evenals de Kyftenbeltlaan als buurt en het Hallehuis als project.

Heb je een wenslijst voor foto-opdrachten en zo ja, wat staat er bovenaan? Mijn eerste wens staat op het punt te beginnen en dat is drie weken de architectuur van de diverse paviljoens op de World Expo in Dubai fotograferen. Uiteraard ga ik ook volop genieten van alle andere architectuur in Dubai.

ik heb vele leuke ontmoetingen met mensen gehad, die nog steeds echt enthousiast zijn over de woning waarin ze wonen

Woning(en) Verhoeven (1964-1971), Jan Verhoeven
Oorspronkelijk woonde hier de architect. Het atelier van het architectenbureau bevond zich hier ook.

Hoofdkantoor Fläkt (1972-1974), P.J. Gerssen
Een opmerkelijke versie van structuralistische architectuur is het Fläktgebouw dat ontworpen werd door P.J. Gerssen.

Drie cilinders met elk een diameter van 20,6 meter worden met elkaar verbonden door een driehoekige toren, een prisma, waarvan de hoekpunten samenvallen met de middelpunten van de cilinders. Het gebouw was in opzet en technisch vernuft zijn tijd ver vooruit.

Saskia Verhoeven

woont in het huis dat haar vader ontwierp

Ik ben geboren in het huis waar ik nu woon, maar wat als een van de twee vleugels van een vogel verbonden is aan het mijne door middel van het atelier, waar mijn vader Jan Verhoeven zijn architectenbureau had. Samen met mijn oudere broer en zus groeide ik op tussen de tekenborden en tekenaars. Doordat het bureau aan huis was en mijn vader vaak ziek was, liep werk en privé volkomen in elkaar over. De tekenaars kwamen dan met de bouwtekeningen naar mijn vader, die op bed lag, om te overleggen. Busladingen met architectuurstudenten uit de hele wereld struinden door ons huis en architecten als Herman Hertzberger en zijn gezin behoorden tot mijn ouders goede vrienden. Prins Claus bezocht ons huis en mijn moeder schroefde ter ere van zijn komst op het laatste moment nog gauw een "haakje" als slotje op de wc. Voor het geval hij onverhoopt zou "moeten". De altijd rommelige tuin waarin wij naar hartenlust hutten mochten bouwen, werd voor zijn komst naarstig opgeruimd en de burens vroegen zich af wat mijn ouders ineens bezielde.

De eerste zeven jaar van mijn jeugd was het huis verhuurd, maar toen het bureau zich uitbreidde betrokken mijn ouders het hele complex. Bouwvergaderingen en huisconcerten werden gehouden in wat 25 jaar later mijn eigen huiskamer werd. Ik studeerde er viool, piano en zang. Mijn vader zong er samen met mijn moeder aan de vleugel liederen van Schubert. Na het overlijden van mijn vader in 1994 heb ik er gezongen bij zijn kist. In 2001 kochten mijn inmiddels ex partner en ik het huis van mijn moeder, die zelf nog jaren naast ons heeft gewoond. Mijn kinderen zijn er, net als ikzelf, opgegroeid. Na mijn scheiding was het voor mij volkomen ondenkbaar dat ik mijn intens geliefde huis zou moeten verlaten, waar ik zowel mijn verleden als mijn toekomst zag met mijn praktijk als zangeres en zangdocente. Ik heb letterlijk alles op alles gezet om het te kunnen behouden. Het huis is geïnspireerd op de architectuur van Palladio. De woonkamer, in de vorm van een Grieks orthodox kruis met in het midden een grote piramide met een lichtkoepel, is voor mij een vertrouwde en passende liefdevolle jas. Als eigenaar van dit bijzondere huis heb ik met heel veel liefde een grote verantwoordelijkheid op mij genomen. Dankbaar ben ik nog elke dag dat ik hier samen met mijn zoons mag wonen.

1

1: Montessorischool 't Ronde (1978), Jan verhoeven

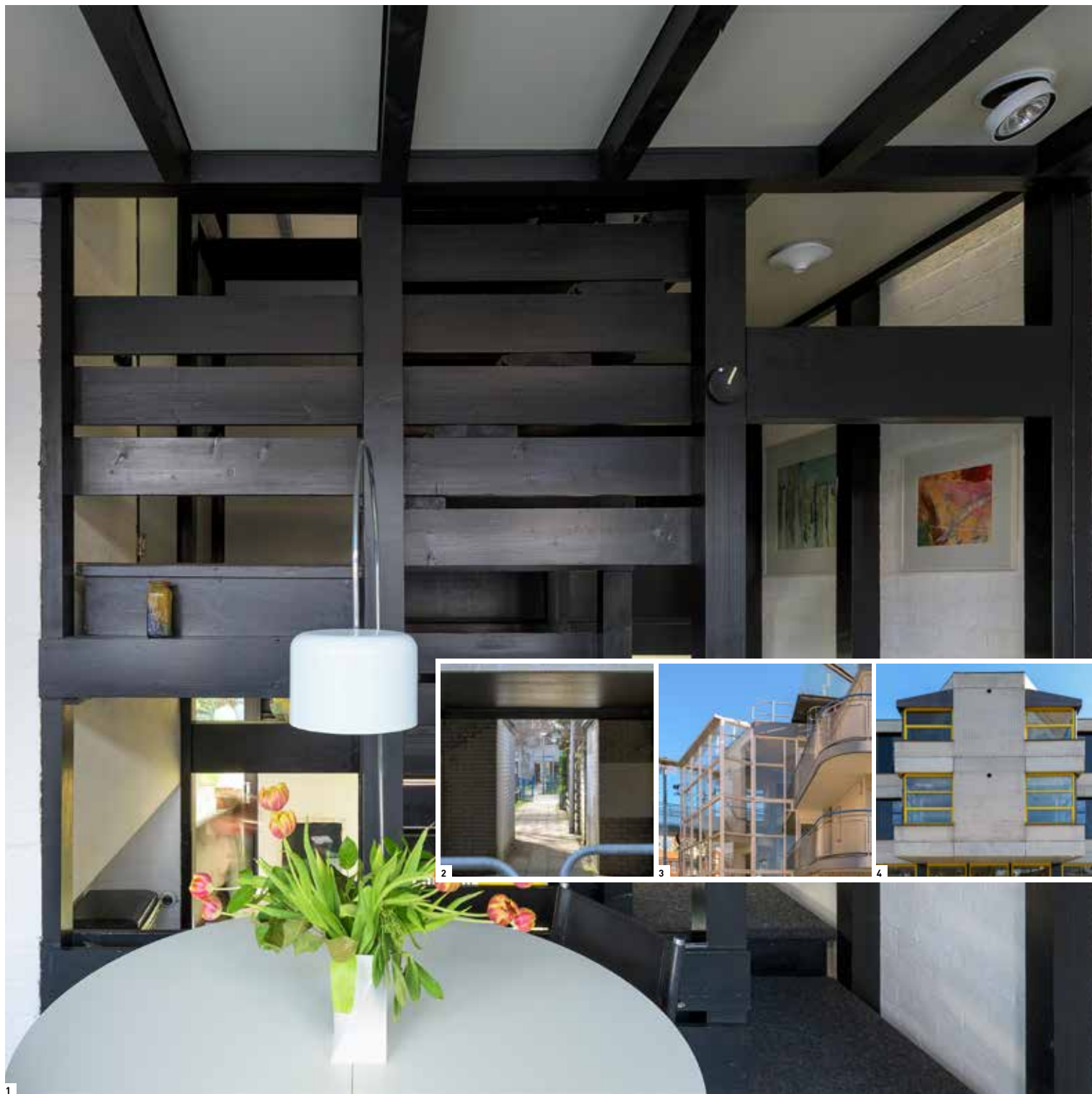
2: Leusder Krant, 28 juni 1979, pagina 3. De ontwerper van de Montessorischool, de heer Verhoeven met één van zijn medewerkers. **3:** Leusder Krant, 28 juni 1979, pagina 3. Hoogste punt Montessorischool: Veel kinderen en één wethouder. **> 4. Plattegrond 't Ronde:** Collectie Het Nieuwe Instituut / VERH_r22-HR.

2

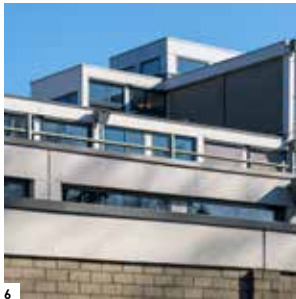

3

Dankwoord

Dat enthousiasme aanstekelijk is, toont het project 'Structuralisme in Amersfoort, Leusden en Hoevelaken' maar weer eens aan. Zoals met veel zaken, geldt ook voor het Structuralisme: hoe meer je weet, hoe mooier het wordt. Het plan om een architectuurroutekaart te maken breidde zich snel uit. Het begon met enthousiasme binnen de programmaraad van FASadE. Johan Galjaard schreef een mooi betoog. Architectuurfotograaf Dirk Verwoerd begon met fotograferen en wist van geen ophouden. Gesprekken over Jan Verhoeven volgden, met oud-medewerkers, bewoners en kenners, zoals Mette Zahle. Discussie was er over wat nu wel en wat niet tot het Structuralisme viel te rekenen. Lotte Schuitemaker en Irene Edzes stelden een opdrachtboekje samen voor kinderen. Grafisch vormgeefster Christa Jesse ontfermde zich over de producten en maakte ook de voorzet voor dit magazine. Er volgde een interview met Herman Hertzberger. Henk van Tilburg van Archief Eemland leverde mooie archiefbeelden. Gerard Plug maakte het ontwerp voor de tentoonstelling in het Rietveldpaviljoen. Boeken werden gekocht, archiefmateriaal werd aangeboden en zo stapelde het verzamelde materiaal zich op. Dit magazine kwam tot stand dankzij veel enthousiaste mensen en werd financieel mede mogelijk gemaakt door het kfHeinfonds, gemeente Amersfoort, Gemeente Leusden, Prins Bernhard Cultuurfonds, VSB fonds en de vrienden van BOEi.

1: Dubbel woonhuis (1972-1975), Leo Heijdenrijk **2 & 3: Woningen 'Het Gein'** (1986-89), Herman Hertzberger **4: Raad van Arbeid** (1984), Fokke de Jong en Hans van Olphen **5: Dubbel woonhuis** (1972-75), Leo Heijdenrijk **6: LTS De Koppel/Het Element** (1969-78/1983), Jan Verhoeven

Bronvermelding

Geraadpleegde bronnen:

Archieven en collecties

Archief Eemland in Amersfoort
Archief Van Baal Makelaardij Hoevelaken
Archief Abel Blom
Het Nieuwe Instituut

Literatuur

Hertzberger, 2014
H. Hertzberger, 'Architectuur en structuralisme.
'Speelruimte en spelregels.' NAI010 uitgevers, Rotterdam 2014

Zahle, 2012
M. Zahle, 'Jan Verhoeven, exponent van het structuralisme'.
BONAS Rotterdam 2012

Hengeveld, 2007
J. Hengeveld, 'Piet Blom', Hengeveld Publicaties 2007
Historische kranten – archief Eemland

Leusder Krant 1979, 28 juni 1979, pag.3

Online

<https://www.joostdevree.nl/shtmls/structuralisme.shtml>
[https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_vhv/details.
php?cps=0&canon_id=468](https://www.canonsociaalwerk.eu/nl_vhv/details.php?cps=0&canon_id=468)

Colofon

Tekst: Anita Blom, Elke Bruns, Irene Edzes, Johan Galjaard,
Niels Heijdenrijk, Herman Hertzberger, Saskia Verhoeven

Samenstelling magazine: Irene Edzes en Lotte Schuitemaker

Ontwerp omslag en pagina formats: studio Jesse

Met dank aan: Wout van Baal, Abel Blom, Jan Bos, Johan Galjaard,
Niels Heijdenrijk, Herman Hertzberger, Christa Jesse, Gerard Plug,
Lotte Schuitemaker, Henk van Tilburg, Saskia Verhoeven,
Dirk Verwoerd, Wim Vrolijk, Mette Zahle

Beeldrechten: Archief Eemland, Architectours, Aviodrome,
Matías Garabedian, Annelies Kraaij, MVRDV, Het Nieuwe Instituut,
University of Pennsylvania, Library of Congress, ADAGP, Pictoright.

Foto's: Dirk Verwoerd

Foto's archief Eemland: Janus Visser en DPG Media

Foto's omslag: Dirk Verwoerd

Drukwerk: Printing

De Structuralisme-routekaart en StrucTOER zijn tot stand gekomen
door financiële ondersteuning van: kfHeinfonds, gemeente
Amersfoort, Gemeente Leusden, Prins Bernhard Cultuurfonds,
VSB fonds en de vrienden van BOEi.

Aan de tentoonstelling droegen bij: Van Heugten tapijttegels,
COLLECTED. en AS Creation.

Initiatief en productie: FASadE
©FASadE, Amersfoort 2021

De Gesloten Stad (1993), Piet Blom